

# LA PERSPECTIVA ÈTICA DE L'ACCESSIBILITAT COGNITIVA EN L'ÀMBIT DE L'ART CONTEMPORANI

AUTORA / ALUMNA: BRANKA VUJANOVIC

DIRECTOR DEL TFM: TXUMA SÁNCHEZ FLORES

MÀSTER UNIVERSITARI DE GESTIÓ CULTURAL

ITINERARI A: ANÀLISI, ESTUDIS APLICATS I CONSULTORIA

CURS ACADÈMIC: 2021 / FEBRER-JULIOL

UNIVERSITAT OBERTA DE CATALUNYA I UNIVERSITAT DE GIRONA

## ÍNDIX

Presentació .....	2
Tema i motivació .....	2
Hipòtesi i preguntes.....	3
Justificació.....	3
Introducció .....	4
Aproximació metodològica i instruments.....	4
Objectius .....	7
1. Marc teòric: interrogants ètics en l'àmbit de l'art contemporani .....	8
1.1 Interrogants ètics des de les teories de la recepció i la participació .....	8
1.2 Interrogants ètics des de la museologia inclusiva.....	10
2. Revisió de les polítiques culturals en matèria d'accessibilitat.....	11
2.1 El valor social de la cultura: des de l'ús instrumental cap a l'actuació ètica .....	11
2.2 El marc legislatiu i la planificació estratègica d'accessibilitat.....	15
3. Anàlisi de bones pràctiques en el context educatiu dels museus, centres i espais d'arts visuals .....	19
3.1 Una aproximació a la tipologia de projectes educatius de l'accessibilitat cognitiva..	19
3.2 Anàlisi a partir de tres projectes educatius de l'accessibilitat cognitiva .....	24
A) El Programa Alzheimer del CCCB .....	29
B) El projecte “ARTErias con locura” del Departament d'investigació i educació del Museo Patio Herreriano de Valladolid.....	31
C) El projecte “Arte Accessible de la A a la Z” del col·lectiu Pedagogías invisibles a la Sala d'Art del Banc Santander a Madrid .....	33
Conclusions .....	35
Bibliografia .....	37
Annex: Normativa i mesures de govern consultades .....	41

## Presentació

### *Agraïments*

Primer de tot, volia agrair al meu tutor Prof. Txuma Sánchez per acompanyar-me en la realització d'aquest treball, perquè sense els seus suggeriments, hagués perdut el camí més d'una vegada. En segon lloc, agraeixo a Carme Sais, Tere Pérez, Anna Crosses i al Prof. C.P. Buschkühle per les converses inspiradores que m'han conduït cap a aquesta investigació. Gràcies a tots i totes les professores del Màster de Gestió cultural, així com als companys i les companyes, especialment del grup Línies de fuga de l'assignatura Els agents culturals com a actors socials. Per últim, gràcies a la meua mare i al Pau, perquè amb vosaltres tota la preocupació desapareix.

### Tema i motivació

En el sector cultural i en l'àmbit de l'art contemporani, l'accessibilitat forma part de la seva missió cap a la inclusió social efectiva. Amb el desenvolupament de la dimensió social del *Pla de Museus 2030 de Catalunya* i l'aprovació del *Pla d'Accessibilitat de museus, centres i espais d'arts visuals de Catalunya* es fa evident que el tema d'accessibilitat s'està introduint de manera cada cop més explícita. La planificació estratègica de tota la cadena d'accessibilitat (física, sensorial i cognitiva) representa un canvi de paradigma. En aquest canvi, però, no es tracta només de l'accessibilitat com a obligació legal, sinó com a responsabilitat ètica. La perspectiva ètica és especialment pertinent en el cas de l'accessibilitat cognitiva, ja que les barreres són menys visibles i els factors que generen desigualtats més difícils a detectar.

El propòsit d'aquest treball de màster (TFM) és investigar els interrogants i reptes ètics i els models de bones pràctiques de l'accessibilitat cognitiva en el context educatiu dels museus, espais i centres d'arts visuals. La investigació sorgeix del meu interès en aquest context com a escenari actiu de la promoció de valors ètics en relació amb els conceptes de vulnerabilitat i diversitat (cultural, social, funcional). Aquest interès va començar amb el treball de llicenciatura de la Universitat de Belgrad pel qual vaig fer una recerca en la col·lecció de l'Art Brut de Lausana. En els anys següents ha anat creixent el dubte, des de la perspectiva ètica, si el concepte de l'Art Brut fomenta la inclusió o perpetua la exclusió. Durant aquests anys, treballant de comissària en la Galeria Municipal de Sarajevo, participant en el Centre d'Estudis Culturals de Giessen i en el Programa d'Estudis Independents del MACBA, ha anat creixent el coneixement de les pedagogies crítiques i les estratègies artístiques contemporànies per a la intervenció social.

Recentment he contribuït al volum *Art-Ethics-Education*, editat pels professors de l'Educació de l'Art de la Goldsmith Universitat Londres, de la Universitat de Giessen i de la Universitat de Malta (Buschkühle et al., 2020).

L'art, l'ètica i l'educació són els tres eixos dels quals parteixo en el plantejament d'aquest treball en el marc del Màster en Gestió Cultural de la UOC.

## Hipòtesi i preguntes

Partint d'aquests tres eixos, respecte a la qüestió de l'accessibilitat cognitiva en relació al context educatiu dels museus, centres i espais d'arts visuals, es plantegen dues preguntes:

- a) com es relaciona l'art contemporani amb la reflexió ètica al voltant de l'accés, la participació i la inclusió en l'entorn dels museus, centres i espais d'arts visuals?
- b) quin rol té l'acció educativa dins d'aquest entorn davant els reptes ètics de l'accessibilitat cognitiva?

La hipòtesi és que l'acció educativa en l'entorn dels museus, centres i espais d'arts visuals adquireix un paper fonamental, ja que és a través d'aquesta acció, utilitzant l'art contemporani com a eina d'inclusió social, que es valida la importància de la perspectiva ètica.

## Justificació

En revisar la bibliografia relacionada amb la qüestió de l'accessibilitat cognitiva, s'observa que l'argument ètic-polític de no-discriminació està implícitament a la base de totes les indagacions en aquest tema. En el sector cultural, l'accessibilitat es defineix en les seves quatre dimensions: com a dret; com a oportunitat de desenvolupar el nou públic; com a obligació legal i com a criteri d'avaluació del valor social i de la transversalitat de la cultura. La perspectiva ètica travessa totes aquestes dimensions. Aquest treball tracta aquesta perspectiva de manera explícita com a part consubstancial de l'actuació cultural.

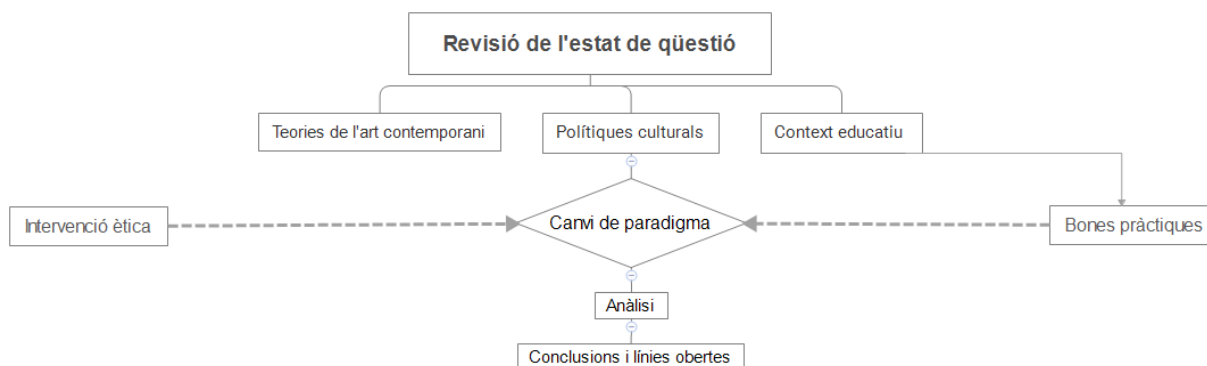
L'àmbit específic de la investigació és l'àmbit de l'art contemporani. Els interrogants ètics en aquest àmbit sovint provoquen discursos ambivalents o contradictoris i això exigeix una revisió constant dels valors compartits. Tenint en compte aquestes contradiccions, aquest treball aporta una reflexió que pot servir com a base teòrica d'una futura investigació de camp més profunda en l'entorn de museus, espais i centres d'art contemporani com a espais inclusius.

Pel que fa a la hipòtesi del treball, es vol posar en valor l'acció educativa, sovint marginada en aquests espais. Si considerem l'accessibilitat cognitiva des de la perspectiva ètica, no només en termes d'eliminació de barreres, sinó en el sentit de transformació actitudinal en relació amb les capacitats diverses, podem apreciar millor la labor de les persones educadores i/o mediadores com a facilitadores d'experiències que fomenten la inclusió social efectiva.

# Introducció

## Aproximació metodològica i instruments

La metodologia interdisciplinària d'aquest treball té un enfocament qualitatiu, partint de les teories de l'art contemporani com a relació social, adreçant-nos a les polítiques culturals en matèria d'accessibilitat i recorrent al context educatiu dels museus i centres d'arts visuals com a principal escenari on enfrontar-se amb els reptes ètics de l'accessibilitat cognitiva. La primera fase del projecte consisteix en fer la recerca documental i la revisió bibliogràfica per tal de conèixer l'estat de la qüestió i fer un diagnòstic del canvi de paradigma d'accessibilitat. La segona fase consisteix en efectuar una anàlisi inferencial i generar la teoria per tal de descriure com incideix la perspectiva ètica en aquesta transformació paradigmàtica.



La interpretació de dades es fa des del principi del treball a base d'un protocol de codificació. Tal com es presenta en el gràfic següent, la primera fase de codificació és oberta i consisteix en crear el primer llistat dels codis descriptius i establir les relacions semàntiques entre ells. A partir de l'anàlisi del contingut manifest, es creen les categories analítiques. En la segona fase, un nou anàlisi més interpretatiu de les relacions conceptuals produeix les categories interpretatives amb contingut latent.

Protocol de codificació			
Codificació oberta		Finalitat interpretativa	
Relacions semàntiques		Relacions conceptuals	
Tipus de relació	Comentari	Conceptes inicials	Conceptes emergents
contradiu	Expressa contradicció.	Inclusió	Autonomia
és	Relaciona conceptes específics amb conceptes generals.	Diversitat	Interdependència
és característica de	característiques.	Equitat	Vulnerabilitat
és causa de	Representa relacions causals i processos.	Emancipació	Apoderament
és el context de	Expressa contextualització.	Accessibilitat com a dret	Experiència de la convivència
és forma de	Manera d'existència, d'acció o de manifestació d'una mateixa	Accessibilitat com a obligació legal	Respecte actiu
és una fase de	Cadascun dels estats successius per què passa una cosa.	Participació	Experiència de la pertinença
forma part de	Estableix relacions entre entitats, no conceptes.	Solidaritat	Qualitat de vida
és mitjà per fer	Manera de fer.		
és motiu per fer	Expressa motivació.		
està associat amb	Estableix la relació recíproca entre conceptes.		
resulta de	Expressa efecte.		
s'utilitza per	Expressa funció.		
noname	Si cap altre relació aplica.		
és el lloc per fer	Espai d'acció.		

## Revisió bibliogràfica

S'ha realitzat una revisió de la literatura sobre les teories de l'art contemporani entorn de l'accés, la participació i la inclusió, utilitzant recursos electrònics i materials, principalment les bases de dades Dialnet, JSTOR, Sage, TDX, Teseo. Per l'altra banda, he consultat les revistes de referència dedicades a la relació entre les pràctiques artístiques i la diversitat funcional: *Arteterapia; Arte, Individuo y Sociedad; Siglo Cero; Arte y Políticas de Identidad; International Journal of Inclusive Education; Arts in Psychotherapy; Creativity Research Journal; Journal of Intellectual Disability Research; International Journal of Intellectual & Developmental Disability; Journal of Educational Research, Didacticae*.

S'ha investigat el corpus de documents relacionats amb el tractament del tema d'accessibilitat des dels marcs normatius a nivell internacional, estatal, autonòmic, provincial i municipal a través dels fons institucionals (veure l'annex). He posat especial atenció en les polítiques culturals en el context de Catalunya i Barcelona.

Finalment, per identificar bones pràctiques en el context educatiu dels museus i centres d'arts visuals, he realitzat una recerca de projectes i programes destacats. Com a punts de partida i referències principals en aquesta recerca serveixen les actes de jornades i congressos com ara el *Congreso Internacional de Educación Patrimonial* (Madrid, 2014), les *Jornades Cultura Inclusiva Intervenció Social des de les Pràctiques Artístiques* (València, 2016), les jornades organitzades per Apropa Cultura (2016, 2018, 2020), les *Jornades de Pedagogia de l'Art i Museus* (Tarragona, 2015, 2018), el *Congrés Internacional d'Educació i Accessibilitat a Museus i Patrimoni* (Osca, 2015; Barcelona, 2018), les *Jornades de Mediació Cultural* (Madrid 2015, València 2016, Lleida 2017) entre altres. D'especial rellevància han sigut els materials didàctics de les assignatures del Màster en Gestió Cultural, així com les tesis doctorals en àmbit d'educació artística i patrimonial: Gemma Carbó (2013), tesi dirigida per Alfons Martinell; Sofía Marín Cepeda (2014), tesi dirigida per Olaia Fontal; Pablo Coca (2014), tesi dirigida per Olaia Fontal; Fermín Sorria Ibarra (2015), tesi dirigida per Aída Sánchez de Serdio; Amanda Robledo (2016), tesi dirigida per María Acaso i Noemí Ávila; Dara Alonso (2017), tesi dirigida per María del Carmen Moreno Sáez i Marta García Cano; Begonia Consuegra Cano (2019), tesi dirigida per Remedios Moran Martín.

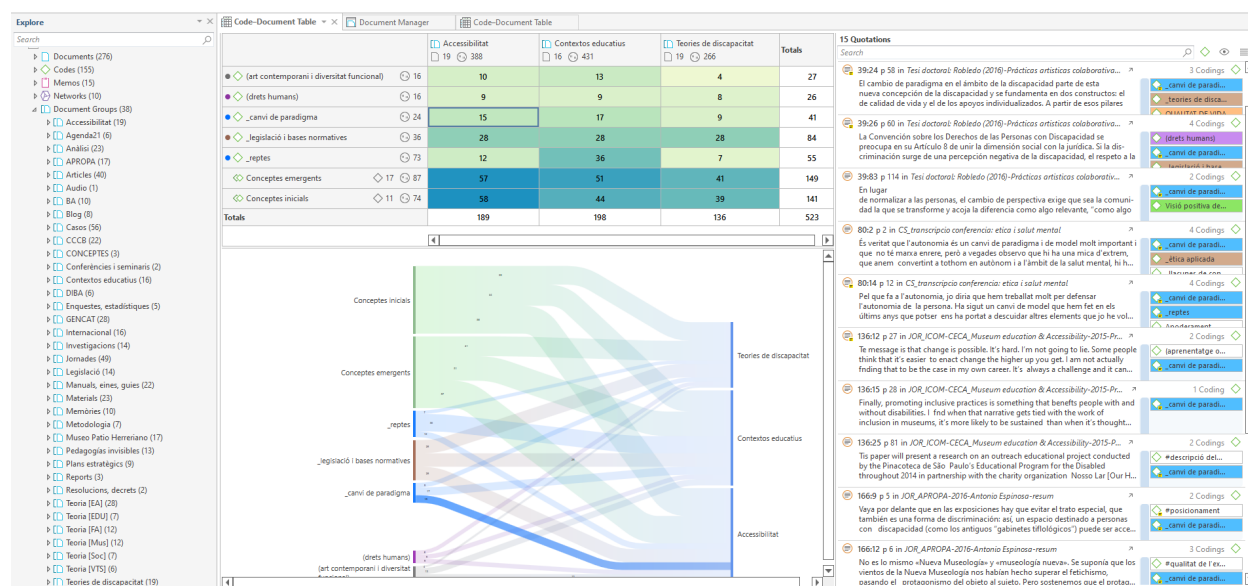
## Tècnica de recollida i anàlisi de dades

Per aquest treball, la revisió bibliogràfica, la recollida de dades i l'anàlisi d'informació documental es fan mitjançant el software per a anàlisi qualitativa Atlas.ti (Friese, 2016), que facilita l'emmagatzemament, organització i classificació dels documents, això com el seguiment a través de les memòries de treball.

L'anàlisi té caràcter comprensiu, aprofundint en la interpretació de la informació i sometent la documentació a la codificació. En **la codificació del corpus de documents relacionats amb el marc teòric i el marc normatiu** he seguit el procés de la codificació mixta - deductiva i inductiva. **La codificació de documents relacionats amb els casos d'estudis** s'efectua en dos etapes: en la primera etapa descriptiva

s'introdueixen els codis relatius al context, objectius, organismes implicats, responsables del programa, activitats, destinataris i a l'avaluació. En l'etapa següent, més interpretativa, s'introdueix una nova sèrie de codis relatius a la metodologia, el posicionament, la qualitat de l'experiència i la valoració interna. El corpus de documents relacionats amb els casos d'estudi inclou: fitxes didàctiques, memòries, actes, transcripcions de ponències en congressos i jornades, tesis, articles, comunicats de premsa, entrades de blogs i informes.

Com es pot veure a la captura de pantalla següent, Atlas.ti permet recollir i filtrar totes les citacions codificades, provinents dels grups de documents seleccionats, comparar i visualitzar les relacions entre codis i documents. La intenció és detectar els reptes ètics i relacionar-los amb els conceptes inicials que orienten aquesta investigació, així com amb els conceptes que emergeixen de l'anàlisi. A la part dreta es veu l'apartat on es poden filtrar les citacions específiques codificades.

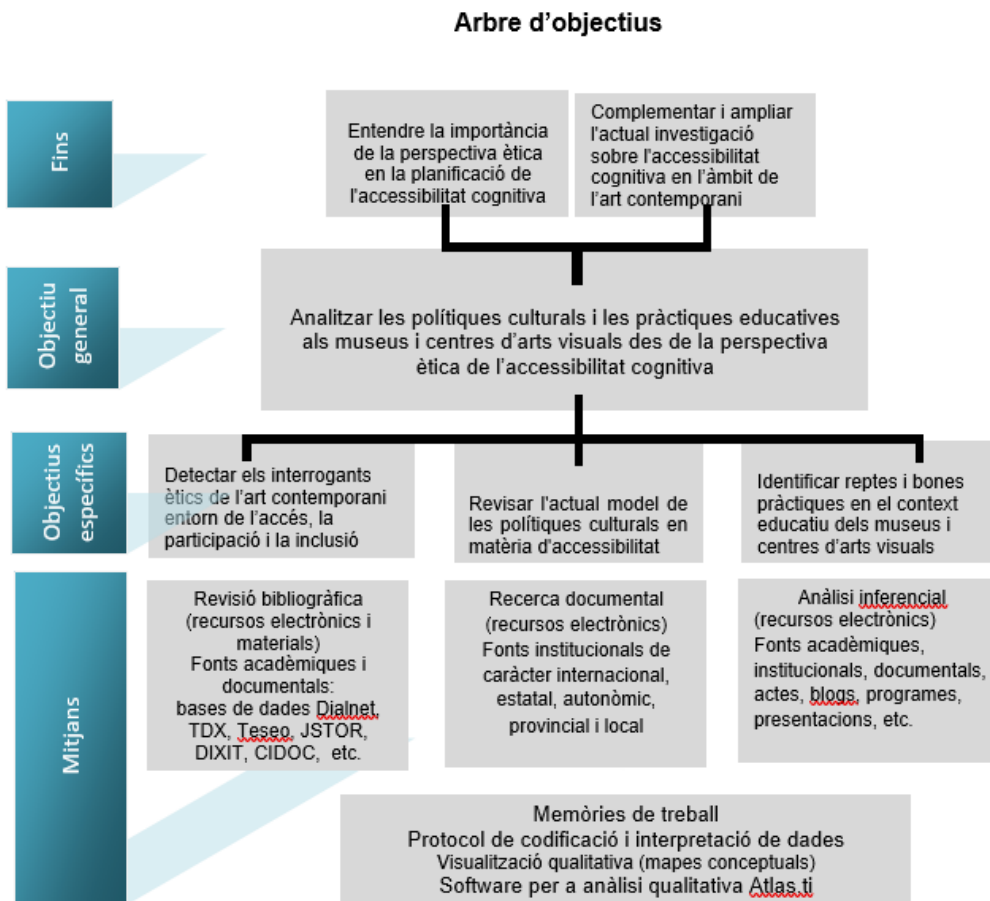


Captura de pantalla 2: Recollida de citacions codificades relacionades amb el marc teòric i el marc normatiu

## Objectius

Tal com s'observa en el gràfic següent, l'objectiu general d'aquest treball és analitzar les polítiques culturals i les pràctiques educatives als museus i centres d'arts visuals des de la perspectiva ètica de l'accessibilitat cognitiva. Aquest objectiu es concreta en tres objectius específics:

- 1) Detectar els interrogants ètics de l'art contemporani entorn de l'accés, la participació i la inclusió
- 2) Revisar l'actual model de les polítiques culturals en matèria d'accessibilitat cognitiva
- 3) Identificar reptes i bones pràctiques en el context educatiu dels museus i centres d'arts visuals



El treball s'estructura en tres parts relacionades amb tres objectius específics. La primera part es el marc teòric del treball i es desenvolupa a partir de les teories de la recepció, la participació i la inclusió, per tal de detectar els interrogants ètics de l'art contemporani. En la segona part ens dediquem a l'anàlisi de l'estat de qüestió des de les polítiques culturals en matèria d'accessibilitat i del seu marc normatiu. En la tercera part, enfocarem la tipologia de projectes educatius que demostren diferents aspectes que cal tenir en compte a l'hora d'enfrontar-se als reptes ètics de l'accessibilitat cognitiva en l'àmbit de l'art contemporani.



## 1. Marc teòric: interrogants ètics en l'àmbit de l'art contemporani

El marc teòric d'aquest treball es desenvolupa a través de tres línies teòriques: teories de la recepció, la participació i la inclusió en l'àmbit de l'art contemporani. L'àmbit de l'art contemporani pertany al camp cultural, però s'ha d'entendre també com a zona de contacte amb altres esferes de pensament i actuació i com a zona de desafiaments que "se separa deliberadament de la producció d'hàbits, de les tradicions i, en general, dels elements de continuïtat que conformen la cultura" (Fontdevila, pàg. 173). La dimensió desafiadora i crítica és la característica molt important de l'art contemporani (Kocur, Leung, 2005; Smith et al., 2008; Raunig Rey, 2009). L'altre característica decisiva, tal com explica Irit Rogoff (2010), es pot entendre com a preocupació per la generació de les formes de coneixement, és a dir, per les possibilitats d'acció educativa des de l'art contemporani per a una ciutadania plena.<sup>1</sup> L'art contemporani ha assumit la responsabilitat d'oferir formes pedagògiques emancipadores i aquesta aposta ha rebut el nom del "gir educatiu".<sup>2</sup> Aquesta nova centralitat del tema d'educació en l'àmbit de l'art contemporani aporta noves capes de complexitat que inclouen tant les possibilitats com els riscos i les contradiccions (Sánchez de Serdio, 2016; Sorria Ibara, 2016). Quin és el rol de la reflexió ètica en aquest comportament crític i emancipador? En aquest treball partim del convenciment que les pràctiques socialment i políticament compromeses no poden prescindir de la seva dimensió estètica (com a instrument de sensibilització) i de la seva dimensió ètica (com a instrument de relació amb els altres).

### 1.1 Interrogants ètics des de les teories de la recepció i la participació

En tractar els interrogants ètics en l'àmbit de l'art contemporani, ens dirigim primer a les teories de la recepció que posen al centre d'interès no l'obra d'art en sí, sinó l'experiència de les persones que s'hi enfronten. La comprensió de l'art com a sistema de representació es substitueix, doncs, per la qüestió sobre les relacions. Aquesta qüestió es pot enfocar des de vessants diferents. Pel meu treball són especialment importants dos vessants: el que es basa en la teoria de John Dewey de l'art com a experiència i el que es basa en el paradigma ètic-estètic de Félix Guattari. John Dewey ([1934]1980) escriu: "Works of art are means by which we enter, through imagination and the emotions they evoke, into other forms of relationship and participation than our own" (pàg. 347-348). En la teoria de Guattari (1995), les pràctiques artístiques tenen una rellevància decisiva no pel seu valor intrínsec sinó com a element funcional en la relació entre la subjectivitat i el món: "Art confers a function of sense and alterity to a subset of the

---

<sup>1</sup> "I want to think of education as all of the places to which we have acces. And acces, as I understand it, is the ability to formulate one's own qüestions, as opposed to those that are posed to you [...] for it is clear that those who formulate the question produce the playing field" (Rogoff, 2010, pàg. 41).

<sup>2</sup> Documenta de Kassel, un dels esdeveniments més importants de l'art contemporani, el 2007 en la seva 12ena edició, va esdevenir l'escenari del que s'anomenarà el "gir educatiu" en la pràctica artística i en el comissariat. Carmen Mörsch (2012), investigadora i la cap del programa d'educació de Documenta 12 va posar la dimensió crítica del treball educatiu en el centre d'interès d'aquesta edició. L'enfocament va ser en les aliances entre la producció artística, el comissariat i l'educació. Els diferents aspectes del gir educatiu a l'Estat espanyol es van abordar críticament en la taula rodona "El giro educativo en el Estado español" al MACBA l'any 2010 i es troben recollits en el sisè número de *Desacuerdos* dedicat al tema d'educació (2011, pàg. 274-296). En el mateix número, Aida Sánchez de Serdio i Eneritz López Martínez publiquen un estudi sobre els departaments d'educació i acció cultural (205-221).

perceived world. The consequence of this quasi-animistic speech effect of a work of art is that the subjectivity of the artist and the “consumers” is reshaped” (pàg. 135).<sup>3</sup>

Tant en un com en altre vessant, l'experiència de l'art és transformadora i regenerativa. Els efectes personals i socials que sorgeixen d'aquesta experiència necessiten temps per manifestar-se, és a dir, no es tracta d'una transformació immediata, sinó d'un procés llarg i compartit, que es desplega més com a forma d'aprenentatge que com a procés terapèutic. En una conferència al MACBA titulada “El arte cura?”, Suely Rolnik (2006) explica aquest procés en el cas de l'obra de Lygia Clark, sovint caracteritzada com a obra terapèutica. Tot i que pot tenir efectes terapèutics, Rolnik i Clark insisteixen que no es tracta d'una pràctica clínica, sinó ètica-estètica. Aquest tipus de pràctica té molts punts en comú amb la filosofia d'Emmanuel Levinas sobre l'obertura cap a l'altre com a base d'una existència ètica, capaç de respondre adequadament a les contradiccions del món contemporani. L'art doncs esdevé un àmbit de referència per a noves pràctiques socials i analítiques, “psicoanalítiques en el sentit més ampli possible”, com escriu Guattari (pàg. 19), ja que obre espai de reflexió per prendre consciència i experimentar amb múltiples maneres d'habitar, de percebre i de participar en el món.

Les postulacions de Dewey i Guattari són uns dels punts de partida més importants en el camp de les pràctiques artístiques participatives i col·laboratives. Una de les teories més discutides en aquest camp ha sigut "l'estètica relacional" de Nicolas Bourriaud que ha arribat a ser considerada l'apropiació formalista de la filosofia guattariana per part del mercat (Alliez, 2010). No entrarem aquí en els detalls de “l'estètica relacional”, sinó buscarem els interrogants ètics que s'han anat obrint a partir de les crítiques orientades cap a les pràctiques col·laboratives en contextos de vulnerabilitat. Claire Bishop (2004, 2012) considera que aquestes pràctiques són sovint instrumentalitzades i que la perspectiva ètica en la qual es basen posa límits a l'autonomia crítica de l'artista. Per l'altra banda, Grant H. Kester (2005, 2006; Charnley, 2011) considera que aquestes pràctiques fomenten la solidaritat i creen oportunitats per la intervenció pública. Un dels exemples és el programa *Culture in Action* a Chicago, coordinat al principi dels anys 90 per Mary Jane Jacob, comissària i autora inspirada per la teoria de John Dewey (Jacob, 2018). Kester i Jacob insisteixen en la perspectiva ètica per desvelar les relacions de poder que poden existir entre l'artista i les persones no-artistes que hi col·laboren.

En aquesta línia, les pràctiques participatives van més enllà de les pràctiques artístiques per incloure altres agents, com ara educadors/es, treballadors/es socials, representants comunitaris, institucions, associacions i tots els àmbits transversals que transcendeixen “l'auto-suficiència del trabajo artístico y cultural” (Collados, Rodrigo, 2015). Kester proposa la idea del diàleg en front al monologisme dels

---

<sup>3</sup> L'art té la funció en la producció i la mobilització de la subjectivitat i això significa enfrontar-se a una important decisió ètica: “We are faced with an important ethical choice: either we objectify, reify, “scientifise” subjectivity, or, on the contrary, we try to grasp it in the dimension of its processual creativity (...). This pathic subjectivation, at the root of all modes of subjectivation, is overshadowed in rationalist, capitalist subjectivity which tends to systematically circumvent it (...) the subjectivity of one-dimensionality, generalized equivalence, segregation, and deafness to alterity” (Guattari, 1995, pàg. 13-91).

'statements' que han caracteritzat les pràctiques artístiques crítiques. En el context espanyol, s'ha de destacar la conceptualització de *pràctiques dialògiques i instituints* en la intersecció de l'art i l'educació (Rodrigo et al., 2007; Collados, Rodrigo, 2012) i les investigacions de pràctiques col·laboratives en contextos de discapacitat (Robledo, 2016).

Aquest caràcter participatiu de les pràctiques artístiques contemporànies ha generat reflexions ètiques que transformen també al discurs museològic, tal com assenyala Janet Marstine en el seu estudi *Critical Practice. Artists, Museums, Ethics* (2017). Marstine aposta pel canvi organitzacional "to help museums shed elitist, proprietary models of thinking and to inspire reconciliations between museums and communities (...) It is not surprising that, when museums commissions for projects in socially engaged practice, these have tended to originate from departments of education, learning and public programming" (2017, pàg. 19). En aquest mateix sentit, Richard Sandell utilitza el terme "activisme moral" (2011) al referir-se a l'acció educativa per suggerir la direcció cap al canvi en la comprensió dels museus com a agents de la inclusió social.

## 1.2 Interrogants ètics des de la museologia inclusiva

Considerar els interrogants ètics des de la museologia inclusiva significa examinar les pràctiques emancipadores en el context de la llarga història d'exclusió i opressió (Sandell, 2003). En paral·lel amb les pràctiques artístiques crítiques i socialment compromeses, es desenvolupa el discurs de la museologia crítica com a revisió del discurs de la "nova museologia" dels anys 60 (Lorente, 2003). La nova museologia va centrar el seu interès en el públic i la importància de la interpretació per facilitar l'accés, però aquest enfocament seguia basant-se en la comprensió del museu com a lloc de divisió entre experts i no-experts, productors de coneixement i els seus transmissors, visitants experts i visitants ignorants. "El museu procura ser un reflejo social sin reflexionar sobre qué narrativas excluye, qué voces no escucha o qué políticas no fomenta" (Padró, 2003, pàg. 57). La resposta de la museologia crítica va consistir en incloure el públic en la construcció de coneixement, en aportar discursos alternatius i una visió del museu "como comunidad de aprendizaje, más que como institución" (Padró, 2003, pàg. 60).<sup>4</sup> Això vol dir que, en aquesta perspectiva, l'exposició ja no és central a la pràctica museològica, sinó que és un element dins de la complexa xarxa de relacions (pàg. 63).

Un dels principals defensors d'aquesta funció educativa va ser George Hein qui utilitza la concepció d'experiència de John Dewey per explicar el potencial educatiu d'experiència museística per produir efectes fora del museu en la vida quotidiana (2004) i assenyala les llacunes que existeixen entre la teoria de la inclusió i la seva implicació en la pràctica. En el context espanyol, Pedro Lavado (2015) crida atenció

---

<sup>4</sup> Carla Padró (2003) defèn la importància de la funció educativa com a eina fonamental per a ubicar diferents models de teoria i pràctica museològiques, en funció de quin tipus de públic produeixen: el model tradicional que produeix el públic passiu, el model democratitzador que produeix el públic consumista i el model transformador que produeix el públic com a creador de coneixement.

als esforços que s'haurien d'emprendre urgentment per aconseguir un museu social "en i amb tots els sentits" (pàg. 55-68).

Des de la perspectiva ètica, aquesta responsabilitat social comença amb la revisió dels valors compartits. La investigació d'Asensio, Santacana i Fontal (2016) posa èmfasi en la diferència entre la sensibilitat inclusiva proactiva que fomenta les mentalitats inclusives i les pràctiques en les que "la participación es meramente simbólica (...) sin continuidad en el tiempo, sin cambio de mentalidad de la institución" (pàg. 45). En aquest sentit, assenyalen que la sensibilitat inclusiva suposa treballar la cultura institucional i les polítiques culturals. Treballar des de la perspectiva ètica és un procés llarg i continu que implica enfocament centrat en persones, basant-se en les estratègies que poden contribuir a millorar la qualitat de la seva vida. Aquest enfocament és clau en el sorgiment del discurs sobre les necessitats i les capacitats diverses en el qual es posa èmfasi en la visió "multidimensional del funcionamiento humà" (Schalock, 2009, pàg. 36). A continuació veiem com aquesta perspectiva coincideix amb la transformació de la comprensió del valor social de la cultura i influeix en el canvi de paradigma d'accessibilitat des de les polítiques culturals.

## **2. Revisió de les polítiques culturals en matèria d'accessibilitat**

### **2.1 El valor social de la cultura: des de l'ús instrumental cap a l'actuació ètica**

En aquest capítol situarem la qüestió d'accessibilitat en el marc de les polítiques culturals orientades a la inclusió social.<sup>5</sup> La relació entre la política cultural com a acció pública i la seva dimensió transformadora a nivell social ha sigut el focus del debat, encara actual, en el qual es contraposen dues concepcions: la de la democratització cultural i la de la democràcia cultural. Tal com ho explica Rius Ulldemolins (2018), la democratització cultural, una perspectiva liderada pel model francès de polítiques culturals, s'adreça a la difusió de la cultura legítima cap a la societat com a receptor passiu, mentre que la democràcia cultural, com a reacció contra el caràcter jerarquitzant i paternalista de la política estatal, s'adreça a la promoció de la participació activa de la ciutadania. Més enllà de la contraposició d'aquestes dues concepcions, en les últimes dècades del segle XX sorgeix una forma de comprensió dels impactes socials de la cultura que posa èmfasi en l'ús instrumental de les activitats culturals en l'augment de capacitats socials dels col·lectius en risc d'exclusió.<sup>6</sup>

El concepte d'exclusió social té arrels en el context de construcció de l'estat de benestar després de la II Guerra Mundial. És en aquest context en el qual els països participants de les Nacions Unides van veure

---

<sup>5</sup> Aquest plantejament es desenvolupa sobre la base conceptual dels recursos d'aprenentatge de l'assignatura *La cultura en la societat contemporània* (Carbó et al.; Rius Ulldemolins, Zarlenga). Pel que fa als conceptes i l'evolució històrica de les polítiques culturals, com a orientació principal serveixen els recursos d'aprenentatge de l'assignatura *Les polítiques culturals: configuració i desenvolupament* (Coelho, Martinell, Baltà, Pascual i Ruiz).

<sup>6</sup> Un dels exemples destacats és l'estudi de François Matarasso (1997) sobre l'impacte social de la participació en les arts. Entre els estudis que han posat en dubte l'eficàcia d'aquestes actuacions destaca l'estudi d'Eleanor Belfiore (2002).

la necessitat de concretar unes directrius internacionals dels drets humans, dins dels quals es perfilen els drets culturals i el concepte de la vida cultural a la qual tota persona té dret a prendre part.<sup>7</sup>

Amb la crisi de l'estat de benestar i com a resultat de l'avenç de l'organització industrial en clau de l'economia posfordista, es desenvolupen les indústries culturals com a sector que comporta el concepte de cultura com a benefici econòmic, que culminarà amb la reconciliació de la economia i la cultura en les indústries creatives (Raunig, Ray, Wuggenig, 2011). El filòsof Zygmunt Bauman ha escrit sobre la necessitat de repensar els arguments ètics en aquest nou paisatge cultural i econòmic en el qual la societat contemporània percep el seus membres principalment com a consumidors (2008). Un dels seus principals arguments és la privatització de l'esfera pública que ha contribuït al deteriorament del sentit crític de la cultura com a acció política. El segon argument és la necessitat de sortir de les antinòmies falses com ara l'Estat vs. mercat o individu vs. comunitat:

a society that engages its members, as the *polis* did, in the different yet imperative task of caring for, and running common affairs so that the common life could observe the standards of justice and prudence – such a society requires neither disciplined subjects nor satisfaction-seeking consumers of socially provided services, but rather tenacious and sometimes obstinate, but always responsible, citizens (...) in a fully-fledged, self-reflective and self-correcting political community (1994, pàg. 37).

En aquest context en què el projecte del capitalisme global ja ha posat en pràctica "una universalitat sense igualtat" (Garcés, 2017, p. 11), la dimensió social de la cultura rep una nova urgència i les polítiques culturals s'enfronten amb la responsabilitat d'establir el vincle de la cultura amb el sentit d'emancipació contra la desigualtat estructural (Sousa Santos, 2004, p. 22).

Al final dels anys noranta es defineix el criteri del "retorn social" utilitzat per dissenyar i avaluar les polítiques públiques. Tal com assenyala l'estudi sobre *El retorn social de les polítiques públiques* (Subirats, Fina, 2008), el retorn social de les polítiques culturals es defineix a través de la capacitat de la cultura per facilitar la consecució dels objectius en altres àmbits, "tot justificant l'assignació de recursos econòmics per a iniciatives culturals a partir de les seves externalitats. Es defensa i s'argumenta així a favor de la funció instrumental de l'acció cultural que rep suport per part de l'administració pública" (pàg. 6). Els autors d'aquest estudi proposen una altra perspectiva que defensa la idea del valor públic que té la cultura en sí mateixa.

---

<sup>7</sup> La Declaració de Drets Humans, adoptada l'any 1948, és un acord no vinculant, però es va incorporar en les lleis internacionals i nacionals a través dels Pactes pels Drets Civils i Polítics i pels Drets Econòmics, Socials i Culturals (1966, entrada en vigor 1976). L'article 27 de la Declaració Universal dels Drets Humans diu que "tota persona té dret a prendre part lliurement en la vida cultural de la comunitat". El Pacte Internacional pels Drets Econòmics, Socials i Culturals concentra els drets culturals en l'article 15, que afirma que els estats reconeixen el dret a participar en la vida cultural. L'Observació General 21 del Pacte Internacional dels Drets Econòmics, Socials i Culturals (2009) assenyala que el dret a prendre part en la vida cultural implica no solament disponibilitat (accés a béns i serveis culturals), sinó també accessibilitat (física i pertinent a totes les diversitats i discapacitats). L'informe de les Nacions Unides sobre la Promoció i protecció de tots els drets humans, civils, polítics, econòmics, socials, i culturals (gener de 2020) afirma: "Addressing accessibility of arts and culture, and discrimination in the culture sector, is a core component of cultural work".

Aquesta nova perspectiva identifica i destaca el caràcter transversal de la cultura com a bé comú i beneficis de les polítiques culturals per a la ciutadania, com ara millora en les capacitats per interpretar i entendre el món i respondre al context de transformació sota la base dels principis de la diversitat i l'equitat. Aquest nou paradigma troba la seva formulació en l'Agenda 21 de la cultura desenvolupada per la xarxa Ciutats i Governos Locals Units. L'Agenda 21 treballa amb 9 compromisos, un dels quals és "Cultura, equitat i inclusió social". En el document publicat per la Diputació de Barcelona l'any 2019, *l'Anàlisi de les Polítiques Culturals a partir de Cultura 21: Accions. Recomanacions per a la implementació de l'Agenda 21 de la cultura*, es recomana que els serveis públics i les àrees d'acció política identifiquin i facin front a discriminacions a través de polítiques i programes que donen visibilitat als col·lectius més desfavorits. Els factors que determinen la vulnerabilitat cultural s'han de recollir de manera sistematitzada i cal fer el seguiment de la relació entre benestar personal, salut i les pràctiques culturals. Les enquestes de participació cultural que recullen la informació sociodemogràfica per tal de definir els perfils de públic i no-públic, mostren que la majoria de no-públic pertanyen a la categoria "jubilats i incapacitats", però paradoxalment com a principal motiu de no-participació destaca "falta de temps" i "falta d'interès". Veiem que les enquestes encara utilitzen el llenguatge discriminatori i que és imprescindible enfocar l'estudi en grups vulnerables per detectar els motius de la seva no-participació.<sup>8</sup>

Es demana més coordinació entre els àmbits de la cultura i l'acció social per analitzar quins són els obstacles que no permeten arribar a tots els públics i abordar-los amb una estratègia conjunta. Es proposa una sèrie de mesures, una de les quals és la inclusió dels aspectes culturals en les estratègies socials per combatre discriminació.

La simple possibilitat d'accedir a una oferta cultural no garanteix la participació de la ciutadania. Qüestions com l'edat, el gènere, el lloc de naixement, l'ètnia, el codi postal o bé la diversitat funcional poden generar desigualtats. Per evitar-ho caldria identificar les necessitats culturals dels individus i les comunitats i no només les seves demandes, impulsar espais de contacte entre persones i col·lectius diferents i relacionar les polítiques i accions culturals amb les d'altres àmbits (salut, educació, sanitat, etc.).<sup>9</sup>

La redefinició de les polítiques culturals d'acord amb la visió transversal és una visió que s'ha anat discutint i configurant a través de trobades promogudes pel Centre d'Estudis i Recursos Culturals de la Diputació de Barcelona des de l'any 1984, com són les jornades *Interacció*. El blog *Interacció* ha sigut un dels recursos fonamentals per la meua investigació. L'edició 2002 de les jornades *Interacció* va incloure el seminari sobre la intervenció en la cultura desde la perspectiva ètica, coordinat per l'Associació de Gestors Culturals de Catalunya.<sup>10</sup> El seminari va ampliar el debat iniciat per *Laboratori d'ètica i intervenció cultural*,

---

<sup>8</sup> En la jornada dedicada a la qüestió de com mesurar la participació cultural, organitzada per l'Ajuntament i la Diputació de Barcelona (2020), Antonio Ariño va dir que calen treballs previs d'investigació qualitativa i reflexió teòrica per eliminar les imperfeccions distorsions que tenim als nostres conceptes. L'estudi de Barbieri i Salazar (2019) posa èmfasi en la qüestió de desigualtats i la proposta d'enquesta de Domènech i Partal (2020) conclou que pel que fa a les limitacions personals (per parlar, de mobilitat, diversitat intel·lectual o malalties mentals), tot i que no és una qüestió que es preguntí gaire a la ciutadania, pot ser un factor determinant.

<sup>9</sup> <https://interaccio.diba.cat/blogs/2021/planificacio-estrategica-cultura-pandemia>

<sup>10</sup> <http://media.diba.cat/diba/html/cerc/interaccio2002/seminar/s6/presen6.htm>

partint de la pregunta: quins són els valors que transmet la cultura contemporània? El punt de partida va ser la constatació que l'objectiu de la intervenció cultural és millorar la qualitat de vida de les persones. Aquest objectiu es troba inclòs a la *Guia de bones pràctiques de gestió cultural* (APGCC, 2010).<sup>11</sup>

Des de l'ús instrumental que posa èmfasi en el potencial econòmic i els beneficis socials de la inversió estratègica en cultura, es fa així un pas més enllà cap a la perspectiva ètica i la conscienciació sobre el valor més ampli que pot tenir la cultura per a millorar la qualitat de vida (Laaksonen, 2010). El tractament del tema d'accessibilitat forma part d'aquesta conscienciació, que implica de manera directa la relació entre cultura i educació: "la cultura i l'educació són àmbits de polítiques públiques directament relacionats amb una concepció ètica de la política" (Carbó, 2013, pàg. 41). Gemma Carbó (2018) ha contribuït a articular un discurs teòric per a una proposta d'educació cultural que garanteixi el dret fonamental a participar en la vida cultural. A nivell local de Barcelona, una de les mesures va ser *l'Impuls al projecte educatiu de ciutat per fer de Barcelona una capital de la innovació pedagògica* (Ajuntament de Barcelona, 2016), que va servir com a precedent per a la nova mesura de l'any 2018 *Cap a una política pública de cultura i educació*, elaborada per l'Institut Municipal d'Educació de Barcelona, l'Institut de Cultura de Barcelona i el Consorci d'Educació de Barcelona.

Pel que fa a l'àmbit de museus, centres i espais d'arts visuals, una de les trobades més importants que reuneix professionals, investigadors i representants de l'administració pública per compartir és el *Congrés Internacional d'Educació i Accessibilitat a Museus i Patrimoni*. Revisant les actes de les edicions d'aquest congrés, es dona oportunitat per conèixer multitud d'experiències, projectes i activitats per a col·lectius en risc d'exclusió social. Per aquest treball, he revisat especialment les actes de la segona i la cinquena edició, ja que en aquestes edicions destaca la importància de la perspectiva ètica, especialment en relació amb l'accessibilitat cognitiva. La segona edició (Osca, 2014), sota el títol *En i amb tots els sentits – Cap a la integració social en igualtat*, es va obrir amb la ponència de Janet Marstine, l'autora que hem mencionat en el marc teòric com una de les principals referències a nivell internacional sobre la reflexió ètica en l'àmbit museístic. La cinquena edició (Barcelona, 2018) va comptar amb la participació de la filòsofa Begoña Román, presidenta del Comitè d'Ètica de Serveis Socials a Catalunya. Román va posar la perspectiva ètica al centre del debat sobre inclusió i accessibilitat, ja que "la deferència a la diferencia és una qüestió cabdal al segle XXI" i per indagar en aquesta qüestió "més que una ètica de convicció (no basta amb la bona voluntat), ens cal una ètica de responsabilitat: tenir cura de la vulnerabilitat, fer-se'n càrrec i carregar amb la realitat." (Román, 2018).

---

<sup>11</sup> "Mediante su actividad profesional, [el gestor cultural] se convertirá en un catalizador de experiencias que a largo plazo busque una mejora de la calidad de vida del ciudadano" (APGCC, 2010, pàg. 16). Els codis deontològics (FEAPGC, 2009; APGCC, 2010) són eines importants en el llarg procés del reconeixement de la gestió cultural com a professió, però la gestió cultural com a actuació ètica assumeix una gran responsabilitat que transcendeix els límits del terme "gestió" (Cejudo Córdoba, 2020).

## 2.2 El marc legislatiu i la planificació estratègica d'accessibilitat

L'objectiu d'aquest capítol és identificar el marc normatiu i els aspectes dels quals es parteix en la planificació estratègica d'accessibilitat en el camp cultural i específicament als museus, centres i espais d'arts visuals. Les actuals polítiques d'accessibilitat són resultat de profundes transformacions en el tractament del tema de discapacitat en la societat en general, així com de les paral·leles que es poden establir amb les transformacions en la comprensió del valor social de la cultura que hem repassat breument en el capítol anterior.

En la literatura sobre la comprensió de discapacitat en diversos moments històrics i contextos socio-culturals, es diferencien, exposant-lo de manera esquemàtica, tres models principals: el model tradicional vinculat amb el concepte de caritat, el model mèdic vinculat amb el concepte de normalització/rehabilitació i el model social impulsat pels moviments socials des dels anys 60.<sup>12</sup> El model social representa el canvi radical, ja que la discapacitat ja no s'entén com a característica personal sinó com a constructe que sorgeix de la interacció entre la persona i el seu entorn. A partir dels anys 60 i 70 se sumen esforços per a avançar cap al model social, culminant l'any 1993 amb la resolució aprovada per l'Assemblea General de les Nacions Unides, titulada les *Normes Uniforms sobre la igualtat d'oportunitats de les persones amb discapacitat*. A través d'aquestes normes "las preocupaciones tradicionales de prevención y rehabilitación—sintomáticas del modelo rehabilitador— han quedado relegadas a favor de una perspectiva de derechos humanos" (Palacios, 2007, citat per Robledo, 2016, pàg. 50). L'any 2003 va ser proclamat l'any europeu de les persones amb discapacitat. Donat que les *Normes* no són vinculants, les Nacions Unides van impulsar *la Convenció Internacional sobre els Drets de Persones amb Discapacitat*, el 13 de desembre de 2006 (entrada en vigor l'any 2008).<sup>13</sup> A base d'aquesta Convenció, la Comissió Europea va desenvolupar *l'Estratègia Europea sobre Discapacitat 2010-2020*.

Partint dels drets de les persones amb discapacitat, es va redactar el Concepte Europeu d'Accessibilitat dins del marc de la xarxa *Design for All*, establerta per implementar l'accés a la cultura i museus i per tractar els temes d'actualitat des de l'enfocament col·laboratiu.<sup>14</sup> Aquest concepte significa que un entorn, producte o servei accessible ha de ser: respectuós amb la diversitat d'usuaris (no discriminatori), segur (dissenyat per no presentar un risc), saludable, funcional, comprensible (amb informació clara i orientadora, així com una distribució espacial coherent i funcional), i estètic. L'any 2010, el Consell d'Europa publica

---

<sup>12</sup> Sobre la gènesi històrica del concepte de discapacitat veure la tesi de Robledo (Madrid, 2016) i Marín (Valladolid, 2014) i sobre la seva plasmació en la legislació europea i espanyola veure la tesi doctoral de Consuegra Cano (Madrid, 2019).

<sup>13</sup> Anteriorment, les Nacions Unides havien aprovat els instruments per combatre la discriminació racial (1965), per eliminar totes les formes de discriminació de dones (1979), per lluitar contra tortura (1984), per promoure els drets de l'infant (1989) i els drets dels treballadors immigrants i les seves famílies (1990). Sobre la incorporació dels drets humans en tots els aspectes del treball museístic, veure McGhie (2020), la guia publicada per la consultoria per a museus i patrimoni *Curating Tomorrow*.

<sup>14</sup> Veure: Fundació Design for All [www.designforall.org](http://www.designforall.org); Museum for All: [www.museumforall.eu](http://www.museumforall.eu); Concepte Europeu d'Accessibilitat: <http://www.eca.lu/>



l'estudi d'Annemari Laaksonen (2010) que recull els marcs jurídics a Europa relatius als drets culturals, a l'accés i la participació en la vida cultural. En l'apartat dedicat a les persones amb discapacitats, s'emfatitza que aquestes persones no només tenen dret a accedir als serveis culturals, sinó també a les eines de creació, expressió, decisió i comunicació.

A nivell espanyol, la Constitució de 1978 recull els drets de les persones amb discapacitat al seu article 49, el qual, com assenyala Consuegra Cano (2019, pàg. 148), es troba al capítol III i no al capítol referent als drets fonamentals (articles 14 a 29). Per l'altra banda, tot i que la legislació espanyola estableix la necessitat de fer adaptacions per a aconseguir la igualtat d'oportunitats, no especifica els procediments per fer-lo efectiu (Marín, 2014). L'any 1982 es va aprovar la *Llei 13/1982, d'Integració social de minusvàlids*, centrant-se en les normes urbanístiques i arquitectòniques bàsiques. Amb l'aprovació de la *Llei 51/2003, d'Igualtat d'Oportunitats, No Discriminació i Accessibilitat Universal de les Persones amb Discapacitat* (LIONDAU), s'introdueix explícitament el concepte d'accessibilitat universal, el qual es desenvolupa en les lleis integrades al *Real Decret 1/2013, de 29 de novembre, pel qual s'aprova la Llei General de Drets de les Persones amb Discapacitat i de la seva Inclusió Social*. A partir de la *Llei 51/2003* (LIONDAU), es va desenvolupar el *I Pla Nacional d'Accessibilitat 2004-2012*. Els plans d'accessibilitat són una mesura imprescindible per poder conèixer l'estat de compliment de la normativa vigent. Les metes del primer Pla van ser la plena igualtat d'oportunitats i el disseny per a tothom. La *Llei General de Drets de les Persones amb Discapacitat i de la seva Inclusió Social* de 2013 preveu la realització del *II Pla Nacional d'Accessibilitat*, que encara no s'ha posat en marxa. Les expectatives són que el segon Pla inclogui millor referències pel que fa a l'accessibilitat cognitiva.

A nivell català, la *Llei 13/2014, d'Accessibilitat*, té com a objectiu garantir a tothom i especialment a les persones amb discapacitat: l'autonomia, la igualtat d'oportunitats, la no discriminació. La llei indica que l'anàlisi d'accessibilitat s'ha de fer des de diferents paràmetres, un dels quals és la cultura. Es preveu que les administracions públiques han d'elaborar plans d'accessibilitat. Aquests plans també han de definir mesures de control, manteniment i actualització per assegurar que les condicions d'accessibilitat perdurin al llarg del temps i s'apliquin en tots els sectors i subsectors. A tall d'exemple, la Generalitat de Catalunya, a través del Servei de Desenvolupament Empresarial de l'ICEC, organitza les sessions d'aplicació pràctica de la Llei d'Accessibilitat als equipaments culturals. D'aquesta manera es facilita el desplegament de les plans d'accessibilitat.

En el camp específics dels museus, centres i espais d'arts visuals, els plans d'accessibilitat es relacionen explícitament amb la dimensió social que té un lloc destacat en el *Plan Museos+ Sociales* impulsat l'any 2015 per la Secretaria de l'Estat de Cultura a nivell estatal i el *Pla de museus de Catalunya 2030* impulsat l'any 2017 pel Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya (aprovat al novembre de 2020). Línia estratègica 2 del *Plan Museos+ Sociales* es dedica a la integració i accessibilitat de ciutadans amb necessitat especials. El *Pla de museus de Catalunya 2030* es refereix al tema d'accessibilitat en el seu

objectiu 5.1: Promoure l'accessibilitat universal al conjunt dels museus.<sup>15</sup> Els resultats esperats són que "tots els museus tenen un pla d'accessibilitat universal i són proactius en la participació de col·lectius amb dificultats". El *Pla d'Accessibilitat de museus, centres i espais d'arts visuals de Catalunya*, impulsat per la Direcció General del Patrimoni Cultural i la Direcció General de Creació, Acció Territorial i Biblioteques i el Departament de treball, afers socials i famílies, serveix per fomentar la millora de les instal·lacions, els serveis i la comunicació per assolir l'accessibilitat universal. El Pla reconeix el bagatge i l'experiència de molts museus i centres i espais d'arts visuals en matèria d'accessibilitat, i parteix de la voluntat de donar visibilitat a les bones pràctiques realitzades.

Les organitzacions i fundacions internacionals i nacionals dedicades a combatre la discriminació contra les persones amb discapacitat han tingut un paper destacat en l'avenç en les normatives jurídiques d'accessibilitat.<sup>16</sup> Amb l'aprovació de la mencionada *Convenció Internacional sobre els Drets de les Persones amb Discapacitat*, es produeix un punt d'inflexió pel que fa a la comprensió del concepte de discapacitat que es denomina bio-psico-social, ja que intenta "la integraci3n de los modelos contrapuestos, el m3dico y el social (...) sumando los factores personales a los factores ambientales y a las condiciones de salud" (Consuegra Cano, 2019, pàg. 172). L'article 2 de la Convenció defineix la discriminaci3n com "cualquier distinción, exclusi3n o restricci3n por motivos de discapacidad que tenga el prop3sito o el efecto de obstaculizar o dejar sin efecto el reconocimiento, goce o ejercicio, en igualdad de condiciones, de todos los derechos humanos y libertades fundamentales en los ambitos pol3tico, econ3mico, social, cultural, civil o de otro tipo". Tota discriminaci3n queda prohibida en els estats que ratifiquen la Convenció. Tal com explica Leonor Lid3n (2013), citada per Amanda Robledo (2016), l'article 8 uneix la dimensi3n social amb la dimensi3n jur3dica: si la discriminaci3n sorgeix d'una percepci3n negativa de la difer3ncia, el respecte a la difer3ncia necessita la construcci3n social d'una mirada positiva. L'article 9 es dedica a l'accessibilitat, manifestant que els estats han d'adoptar mesures per a assegurar l'acc3s en igualtat de condicions a l'entorn f3sic, al transport, la informaci3n i les comunicacions. Finalment, l'article 30 es dedica a la participaci3n en la vida cultural. En lloc d'intentar "normalitzar" les persones, el canvi de perspectiva exigeix que la societat es transformi i accepti la difer3ncia i la vulnerabilitat des d'una mirada positiva.

Un pas radical en la lluita contra la discriminaci3n i la construcci3n social d'una mirada positiva cap a la difer3ncia, representa el model de la diversitat proposat per Romañach i Palacios (2007) que vol anar m3s enllà del model social. Aquest model afecta en primer lloc el canvi de percepci3n cap a les persones amb

---

<sup>15</sup> L'actuaci3n 5.1.1 consisteix en donar suport a l'elaboraci3n de plans d'accessibilitat universal als museus. Es crea un programari específic (MUSA, impulsat des de la Xarxa territorial de musede les comarques de Girona) per tal que els museus puguin tenir un diagn3stic sobre el seu nivell d'accessibilitat i les mesures de millora que han d'emprendre.

<sup>16</sup> A escala internacional, alguns dels organismes importants s3n: l'Organizaci3n Mundial de Persones amb Discapacitat, (OMPD), l'Institut Europeu de Disseny i Discapacitat, el F3rum Europeu de la Discapacitat, entre altres. A nivell espanyol, els organismes importants inclouen: el Real Patronat sobre Discapacitat, el Comit3 espanyol de representants de persones amb discapacitat (CERMI), la Federaci3n ECOM integrada per entitats de atenci3n a les persones amb discapacitat f3sica, la Fundaci3n ONCE (Organizaci3n Nacional de Cecs Espanyols), la Confederaci3n Estatal de Persones Sordes (CNSE), la Confederaci3n Espanyola de Persones amb Discapacitat F3sica i Orgànica (COCEMFE) i la Confederaci3n Espanyola de Persones amb Discapacitat Intel·lectual (FEAPS) que l'any 2015 va adoptar nova denominaci3n i s'ha convertit en *Plena inclusi3n*, ja que l'antiga denominaci3n no es corresponia a l'actual missi3n i valors de l'organizaci3n compromesa amb una societat inclusiva, oberta, positiva i equitativa.

discapacitat intel·lectual.<sup>17</sup> Romañach i Palacios parteixen del principi que la diversitat funcional és part de la diversitat humana.<sup>18</sup> Consideren el treball des del camp de la bioètica com a eina imprescindible per aconseguir la plena dignitat i emancipació de les persones amb capacitats i intel·ligències diverses, amb la flexibilitat per adaptar-se a les necessitats i especificitats concretes de cada individu, sense anul·lar la diversitat. “La diversidad a la que crecientemente nos hemos acostumbrado está constreñida por su adecuación a ciertos parámetros que dictan si lo diverso concreto de lo que se trate es aceptable o no lo es. Esto nos permite evaluar la fortaleza y la debilidad de la propuesta inscrita en el, llamémosle ya así, modelo de la diversidad funcional” (Rodríguez, Ferreria, 2010, pàg. 156). Aquest model no està introduït en cap normativa jurídica, però sí que es troba al centre dels debats ètics. Per una banda, el caràcter ètic radica en les preguntes de “discriminació positiva”, com ho planteja Caminas Brugé (2015). Per l'altra, obra un camp de reflexió sobre les nocions de “normalitat” i “patologia”:

Nuestra imagen del mundo es, pues, siempre una tabla de valores, y la frontera entre lo normal y lo patológico es imprecisa para los múltiples individuos considerados simultáneamente [...] el mismo ser humano se puede encontrar, en diferentes momentos, normal o anormal, teniendo los mismo órganos. Lo patológico tiene que ser comprendido como una especie de lo normal, puesto que lo anormal no es aquello que no es normal sino aquello que es otra normalidad [...] diversidad funcional conjuga dos ámbitos de referencia: uno genérico, el de lo diverso [...] y otro específico, el de la funcionalidad o funcionamiento como manifestación de la condición diversa propia de la discapacidad (Rodríguez; Ferreira, 2010, pàg. 166-167).

El problema que apunta Consuegra Cano (2019) és que la legislació, tot i que és explícitament anti-discriminatòria, està composta per normatives que no indiquen com actuar en el cas concret de cada discapacitat ni en les situacions que demanen distintes actuacions dins de la mateixa discapacitat (pàg. 161). Les crítiques de les polítiques de discapacitat es basen en l'argument que no representen a la gran diversitat de persones. Xabier Etxeberria (2016, 2018) és un dels autors que indaga en aquesta qüestió de forma més significativa en termes d'autodeterminació i inclusió efectiva.

Aquesta nova forma de pensar sobre la diversitat funcional cognitiva inclou una visió “multidimensional del funcionament humà” (Schalock, 2009, pàg. 36) i un enfocament centrat en persones i la qualitat de la seva vida (Verdugo et al., 2016). El model de qualitat de vida està en constant revisió i s'adequa als avenços en les pràctiques inclusives basades en sistemes de suport, des de diferents opcions de serveis fins a l'educació artística (Alonso, 2016). En l'última dècada, aquest enfocament ha anat transformant les organitzacions de la discapacitat, així com les institucions socials i culturals, i té una influència destacada

---

<sup>17</sup> La denominació “persones amb discapacitat intel·lectual” es basa en la definició adoptada per la American Association on Intellectual and Developmental Disabilities (AAIDD): “Es una discapacidad caracterizada por limitaciones significativas en el funcionamiento intelectual y en la conducta adaptativa que se manifiesta en habilidades adaptativas conceptuales, sociales y practicas”. Veure: <https://www.aaidd.org/>.

<sup>18</sup> La expressió persones amb diversitat funcional cognitiva es la expressió proposada per les persones amb discapacitat que lideren el Foro de Vida Independiente. El Moviment de Vida Independent va sorgir el 1962 en Estats Units i va posar èmfasi en: els drets, el suport mutu, la desmedicalització i desinstitucionalització. El moviment es va estendre en molts països d'Europa, Àfrica i Amèrica Llatina. A Espanya esdevé el Foro de Vida Independiente. Veure: [www.forovidaindependiente.org/](http://www.forovidaindependiente.org/)  
[http://www.forovidaindependiente.org/el\\_modelo\\_de\\_la\\_diversidad](http://www.forovidaindependiente.org/el_modelo_de_la_diversidad)

en els programes de l'accessibilitat cognitiva des de l'acció educativa als museus, centres i espais d'arts visuals, als quals ens dedicarem en els capítols següents.

### **3. Anàlisi de bones pràctiques en el context educatiu dels museus, centres i espais d'arts visuals**

#### **3.1 Una aproximació a la tipologia de projectes educatius de l'accessibilitat cognitiva**

En els capítols anteriors hem vist la trajectòria de les polítiques culturals adreçades a la inclusió, des de l'ús instrumental cap a actuació ètica, el marc normatiu d'accessibilitat que coincideix amb el canvi en la comprensió de discapacitat i, finalment, la posició del museu com a institució cultural al servei de la societat que assumeix la seva responsabilitat de ser accessible a tothom. A la continuació ens aproparem als programes d'acció educativa dirigida a persones amb diversitat funcional i intel·lectual. Dins de la pluralitat de definicions i formes d'entendre la pedagogia museística, en aquest treball partim de la definició de l'acció educativa com a pràctica cultural:

La educación que se desarrolla en los museos no es algo fijo ni inmutable, sino más bien cambiante, fruto de los contextos socioculturales y de los vaivenes de las diferentes corrientes pedagógicas [...] creemos que comprender la actividad de los departamentos de educación como una práctica cultural es una buena opción, ya que contribuye a que esta área siga aventurándose en procesos que faciliten el camino para el encuentro de más redes, nuevas posibilidades y continuas formas de desaprender y reaprender (López i Alcaide, 2011, pàg. 21).

Entendre l'acció educativa com a pràctica cultural implica una transformació en la comprensió de la relació entre l'art i l'educació. Tal com assenyala Aida Sánchez de Serdio, per una part, l'educació no és “un àmbit reproductiu d'altra esfera que si seria productiva”, sinó “es generen formes imprevisibles e inesperables de creació i d'aprenentatge” i, per l'altra, “la pràctica artística empeny els límits del que tradicionalment s'ha entès per producció i transmissió de coneixement” (Sánchez de Serdio, 2016, pàg. 2).

L'any 1965 es va formar oficialment el Comitè d'Educació i Acció Cultural (CECA) dins del Comitè Internacional de Museus (ICOM) i va començar a enfortir-se el compromís social de museu com a espai d'educació. Aquesta missió ha anat transformant el seu sentit al llarg dels anys, però en cap cas es podria considerar obsoleta en el context canviant del món contemporani.<sup>19</sup> Cinquanta anys més tard, l'any 2015, el CECA va organitzar el seu 46è congrés internacional sota el títol “Educació als museus i accessibilitat: superar les bretxes”, confirmant que l'acció educativa té un rol fonamental en el canvi de paradigma

---

<sup>19</sup> Sobre el Comitè d'Educació i Acció i els debats provocades per l'omissió del terme “educació” en una nova definició de la missió de museu proposada per part de l'ICOM a la Conferència de Kyoto l'any 2019, veure el volum *ICOM Education 29* dedicat al tema d'educació museística, editat per Stéphanie Wintzerith (2020).

d'accessibilitat, pel que fa a l'accés al contingut. Christine Reich (2015) va obrir la conferència amb un relat personal sobre els dubtes ètics que tenia al principi de la seva trajectòria professional dedicada a la inclusió de persones amb discapacitats. El professor qui la va encoratjar de seguir advocant per la inclusió va ser George Hein. El posicionament de Hein, com hem mencionat en el marc teòric d'aquest treball, es basa en la perspectiva centrada en les necessitats i interessos de les persones. Des d'aquesta perspectiva, el principal repte d'educació als museus consisteix en cercar múltiples punts de relació que posen en qüestió la posició experta com a eix d'acció educativa (García Jurado, 2020), així com en fer visible la posició invisible que els museus mantenen a través de la seva direccionalitat pedagògica (Acaso, 2011).

En el context espanyol, la denominació Departament d'Educació i Acció Cultural (DEAC) es va introduir als anys 80, adoptant el terme introduït pel CECA de l'ICOM. Un dels pioners en el camp d'educació museística va ser el Museu Nacional de Catalunya, que ja havia començat a desenvolupar programes educatius als anys setanta. El MNAC figura també com a pioner en desenvolupar programes per a grups en risc d'exclusió als finals dels anys 90.<sup>20</sup> Una proposta de seminaris-tallers sota el títol *Una opció per als Serveis de Salut Mental* es va organitzar l'any 2000 conjuntament amb la Xarxa de Salut Mental de Catalunya i l'any següent es va traspasar al Museu d'Art Contemporani de Barcelona (MACBA) com a un cicle d'intervencions. D'aquestes experiències va resultar la creació de l'*Associació Susoespai. Creació i Salut Mental*, una de les primeres associacions a Catalunya dedicades a la relació entre salut mental, art i museus.<sup>21</sup>

En aquesta relació, és important recordar la distinció que hem introduït en el marc teòric entre l'acció educativa com a pràctica cultural i la funció terapèutica de l'art com a terapia, tot i que hi ha molts punts de convergència (López Martínez, 2011). L'acció educativa pot tenir efectes terapèutics, però aquests efectes no són els seu principal propòsit. El seu propòsit, que correspon amb l'evolució del paper social dels museus i la transformació de la comprensió de discapacitat en la societat, és contribuir a la millora de benestar personal i la qualitat de vida, utilitzar el fet artístic com a vehicle d'autoexpressió i de l'experiència afectiva i cognitiva (Eisner, 2008).

L'altra distinció important és entre aquest propòsit de l'acció educativa com a pràctica cultural i els propòsits de les plataformes de creació artística dedicades a la promoció d'artistes amb diversitat funcional, com ara l'Associació Europea d'Art Outsider (EOA).<sup>22</sup> Una de les plataformes de creació artística més exitoses a

---

<sup>20</sup> Morón (2019) explica el procés de disseny del projecte d'educació artística *Ments Creatives* per a persones amb diversitat funcional que va concloure amb l'exposició com a recopilatori documental de l'experiència de les protagonistes i dels processos.

<sup>21</sup> Veure: <https://susoespai.org/sobre-nosaltres/>

<sup>22</sup> El naixement dels fenòmens de l'Art Brut i posteriorment Outsider Art es vincula amb l'entorn de la salut mental i les col·leccions mèdiques a finals del segle XIX i principis del segle XX, com ara les col·leccions de Charles Ladame a la Clínica de Bel Air, cerca de Ginebra, i de Hans Prinzhorn, a la clínica de Heidelberg. L'interès de les avantguardes del segle XX per la creació artística de les persones amb diversitat funcional han culminat amb l'esforç de Jean Dubuffet d'unir les col·leccions provinents de diferents fonts en el Museu d'Art Brut a Lausana a Suïssa. La comissària d'art Mery Cuesta aposta per un art singular que sorgeix de la necessitat i obsessió que no es pot reduir a les etiquetes ni als paràmetres del mercat. Veure: <http://merycuesta.com/el-arte-irreductible-espejismos-del-art-brut/>

Espanya és l'associació *Debajo del Sombrero*, fundada l'any 2007.<sup>23</sup> L'acció educativa en el context d'accessibilitat no pretén ensenyar i promoure artistes amb diversitat funcional, sinó que persegueix la relació social i el procés de transformació que la pràctica artística possibilita per a totes les persones, independentment dels resultats artístics.

En aquest sentit, l'acció educativa en espais museístics troba inspiració en la intervenció socioeducativa des de les pràctiques artístiques (Moreno, 2018). En el camp de l'art comunitari “va florir la creació d'entitats, principalment amb forma jurídica d'associació sense ànim de lucre [...] endegats per persones formades com a artistes i del sector social o educatiu [...]. Es va posar el focus de les accions en la creació artística amb col·lectius que no estaven autorepresentats en el marc artístic o social [...] persones sense llar, persones migrades, persones amb diversitat funcional o intel·lectual, persones preses, etc.” (García, pàg. 75). En les últimes dues dècades, els contextos educatius museístics també comencen a assumir la responsabilitat social, més enllà “d'acostar l'art al públic”, en projectes col·laboratius amb col·lectius i associacions. Podem recomanar en aquest sentit, veure les presentacions en les jornades *Cultura Inclusiva: Intervenció social des de les pràctiques artístiques a València* (2016).<sup>24</sup>

Des de l'any 2006, el rol de ser el pont entre col·lectius, entitats socials i equipaments museístics assumeix el programa Apropa Cultura que ha creat una xarxa d'equipaments culturals i entitats socials que desenvolupaven projectes amb persones amb diversitat funcional i/o intel·lectual per tot el territori català.<sup>25</sup> Ha contribuït a una major sensibilització i està reconeguda com a referent de bones pràctiques en el *Pla d'accessibilitat de museus, centres i espais d'arts culturals*, en el qual l'actuació 5.1.2 es basa en “l'acord amb el programa Apropa Cultura per crear un servei de promoció dels públics amb dificultats als museus”. Les jornades d'accessibilitat i diversitat organitzades per Apropa Cultura adreçades a professionals d'equipaments culturals demostren un compromís amb l'educació per a crear vincles entre l'àmbit cultural i social. L'edició 2018 va ser dedicada a la pregunta com millorar l'experiència a les persones amb discapacitat intel·lectual i TEA (trastorns d'espectre autista) i a aprofundir en el concepte d'accessibilitat cognitiva, sobre tot conèixer metodologies per treballar i atendre persones amb necessitats diverses, compartir projectes i conèixer materials de suport.<sup>26</sup> Com a bones pràctiques en contextos museístics, es van presentar els programes del Departament educatiu del MACBA, del Centre d'Art La Panera, del Museu Picasso, del Museu Thyssen-Bornemisza, del Museu de Sant Cugat i del col·lectiu Pedagogies invisibles. L'edició 2020, amb un homenatge a ja mencionat Susoespai, va ser dedicada a la pregunta quines oportunitats ofereix la cultura a les persones que conviuen amb un trastorn mental i què s'ha de tenir en

---

<sup>23</sup> Sobre aquest projecte, veure Robledo (2016) i visitar la pàgina del projecte: <https://www.debajodelsombrero.org/>.

<sup>24</sup> Veure: [https://esdeveniments.uv.es/event\\_detalle/3925/detall/cultura-inclusiva\\_-\\_intervencio-social-des-de-les-practiques-artistiques.html](https://esdeveniments.uv.es/event_detalle/3925/detall/cultura-inclusiva_-_intervencio-social-des-de-les-practiques-artistiques.html)

<sup>25</sup> Veure: <https://www.apropacultura.cat/>

<sup>26</sup> Es van presentar les entitats, com ara la Fundació Friends, Fundació Mas Casadevall, ComAccess, Fundació Teas, Dincat Plena Inclusió, Plena Inclusión Madrid, Associació Aprenem, CERAC, Federació Autisme de Catalunya. Sobre el rol de les associacions, veure Consuegra Cano (2014). Com a referències es van destacar el Manual dedicat a l'accessibilitat i inclusió al patrimoni, en especial als museus i exposicions (Espinoza, Bonmatí, 2013) i la *Guia de recomanacions en accessibilitat cognitiva de la Federación de Organizaciones en favor de personas con discapacidad intelectual*, ara anomenada Plena Inclusión.

compte a l'hora de realitzar visites i projectes artístics?<sup>27</sup>

És important destacar un gir qualitatiu en la conceptualització de programes educatius destinades a persones amb diversitat funcional i intel·lectual, trastorns mentals i altres malalties es va produir a partir de l'any 2008, quan La Panera Lleida va impulsar el projecte d'investigació sobre l'art contemporani i educació especial, conjuntament amb el Centre d'Art i Naturalesa (CDAN) Osca i la Fundació Es Baluard Museu d'Art Modern i Contemporani de Palma. En aquest projecte es van analitzar les experiències i es va fer l'assessorament amb professionals de l'àmbit social i sanitari amb el objectiu de crear una proposta teòrica comú.<sup>28</sup> Es donen unes pautes metodològiques, basades en el treball en tres fases:

- a) la primera fase consisteix en les reunions amb el personal que acompanya el col·lectiu, per tal de conèixer millor el grup, la seves particularitats i necessitats
- b) la fase següent és la fase del desenvolupament de l'activitat, en la qual és recomanable evitar grups nombrosos, és imprescindible implicar les persones acompanyants i és crucial usar tracte respectuós.
- c) la tercera és la fase de valoració i d'intercanvi amb altres professionals amb la finalitat de generar estratègies que poden servir en futures ocasions.<sup>29</sup>

Un dels grans reptes va ser i segueix sent com adequar les diferents activitats i propostes a la gran diversitat de capacitats. Com s'ha intentat demostrar en els capítols anteriors, les normatives antidiscriminatòries no especifiquen com actuar en casos específics de cada tipus de discapacitat o de diferents situacions dins de la mateixa discapacitat. La planificació estratègica de tota la cadena d'accessibilitat, i especialment d'accessibilitat cognitiva, és una realitat relativament nova que s'està introduint en els últims anys en diferents àmbits del sector cultural. Es pot comprovar que en l'àmbit de les arts visuals en l'última dècada s'han fet esforços d'analitzar degudament les barreres i els factors que generen desigualtats i d'aplicar aquesta anàlisi en la pràctica expositiva. L'any 2009 el grup Articket BCN (el CCCB, la Fundació Miró, la Fundació Tàpies, el MNAC, la Fundació Museu Picasso, el MACBA) va organitzar a l'Auditori de la Pedrera de la Caixa Catalunya una jornada per generar debat i compartir experiències en torn a l'art accessible, que va tenir la segona edició l'any 2010 a l'Auditori del MACBA.<sup>30</sup> D'aquestes jornades va sortir la idea d'organitzar un Grup de Treball Museus i accessibilitat.<sup>31</sup>

---

<sup>27</sup> Els objectius de la jornada van ser: conèixer de primera mà el col·lectiu de Salut Mental, entendre perquè la cultura és un agent actiu en la Salut Mental, aprendre de l'experiència de projectes artístics vinculats a la Salut Mental de llarga trajectòria a Catalunya i a l'Estat, crear vincles sostenibles entre l'àmbit social i cultural, facilitar un espai de trobada, empatia i acció.

<sup>28</sup> La publicació *Arte Contemporáneo y Educación Especial* recull diferents models d'actuació, que han sorgit a partir de taules de formació multidisciplinari i han suposat una millora en la formació dels responsables dels serveis educatius en aquest àmbit.

<sup>29</sup> Roser, S. (2018). "Activitats, projectes i metodologies de Museus amb persones amb discapacitat intel·lectual". *Jornada d'accessibilitat i diversitat*. Apropa Cultura.

<sup>30</sup> A partir d'aquesta edició es va elaborar el manual *Disseny d'exposicions i accessibilitat* (Suris et al., 2009). Des de l'Ajuntament de Barcelona es va impulsar una diagnosi de l'estat d'accessibilitat de 62 museus i centres d'art, resultant l'any 2016 amb la publicació *Exposicions accessibles*, elaborat conjuntament per l'ICUB i l'IMPD. Aquest manual ha estat introduït com a exemple de bones pràctiques en la *Guía de actividades inclusivas* elaborada com a part del projecte ARCHES (Accessible Resources for Cultural Heritage Ecosystems) en el marc del programa Horizon 2020 de la Unió Europea. Aquest projecte de caràcter participatiu ofereix una oportunitat per a compartir i avaluar pràctiques a nivell internacional.

<sup>31</sup> Els professionals dels equipaments que formen part del Grup de treball Museus i accessibilitat es reuneixen una vegada al mes amb la voluntat de compartir coneixements, recursos, plantejar dubtes, impulsar estratègies comunes, sensibilitzar i treballar en

Finalment, quan es tracta de l'accessibilitat cognitiva, és important associar l'acció educativa amb el concepte de mediació, que sorgeix principalment en l'àmbit de l'art contemporani.<sup>32</sup> El concepte de mediació posa èmfasi en el procés més que en els resultats: "Se trata más de explorar el camino recorrido para lograr el objetivo buscado, es decir las técnicas de transmisión, las formas de despertar la curiosidad" (Wintzerith, 2020, 26). Així mateix, transcendeix els límits d'un departament específics, ja que la seva contribució s'expandeix a les relacions entre el públic i el museu. L'any 2017, l'Acció Educativa de l'Agència Catalana del Patrimoni Cultural va organitzar la primera *Jornada de Mediació Cultural de Catalunya – Bones pràctiques a les institucions culturals*, amb continuació a les trobades anteriors a Madrid (2015) i a València (2016), dutes a terme per AVALEM (Associació Valenciana d'Educadors/es de Museus i Patrimoni) i AMECUM (Associació de Mediadors/es Culturals de Madrid). Després de les conclusions de les jornades celebrades a Madrid i València, es va realitzar el Codi de bones pràctiques, que es va enriquir amb les conclusions de la Jornades celebrades a Catalunya.<sup>33</sup> Es va crear un mapa mental o relatoria gràfica de les principals idees, referents a la definició de mediació, al perfil professional i a les condicions laboral, recollides de les persones participants. En el centre d'aquest mapa, en el marc de la definició de mediació, es posiciona el concepte d'accessibilitat. La figura de mediador/a es defineix com a "tejedor/a de cohesión social" i "conector/a de lo común, lo colectivo, lo transversal". Des d'aquesta perspectiva, es distingeixen dos tipus d'educació: la basada en la transmissió de coneixement i la que genera experiència i implica al receptor en la generació de coneixement. En el segon cas, no es tracta de transmetre el discurs del museu, sinó deixar que la mediació sigui cada vegada diferent: acompanyar, però no dirigir; proporcionar eines, la finalitat de les quals no és explicar el contingut sinó crear situacions per a l'experiència cognitiva i afectiva del públic divers.

A base d'aquestes reflexions, com a conclusió destaquem alguns dels principals reptes ètics a l'hora de conceptualitzar programes d'accessibilitat cognitiva i les possibles respostes pedagògiques a aquests reptes. En el capítol següent, entrarem en més detall en relació amb tres casos concrets.

- 1) El primer repte es refereix **al tipus d'oferta** i la pregunta sobre quin tipus de relacions s'estableixen, per no caure en el paternalisme, però tampoc en una "absolutització de l'autonomia" (Busquets, 2019, pàg. 14). La qualitat de l'experiència depèn de la dinàmica entre l'autonomia, la interdependència, la vulnerabilitat i l'apoderament.

---

xarxa sobre temes d'accessibilitat. Un dels objectius del grup és generar projectes comuns, com és el blog museus i accessibilitat: <http://museusiaccessibilitat.blogspot.com/>

<sup>32</sup> L'estudi *Foto fija. Sobre la situación de la mediación cultural en el Estado español 2018-2019*, realitzat per *Pedagogías invisibles*, per encàrrec de la Fundación Daniel y Nina Carasso, explora les relacions entre diferents connotacions d'educació, gestió i mediació.

<sup>33</sup> En la jornada van assistir tant persones educadores de base com a professionals de l'àmbit empresarial, institucional o de la gestió cultural. Es va parlar de la necessitat de pensar en noves estructures de treball que integrin a les persones educadores/mediadores al llarg de tot el procés expositiu i de creació de continguts i es va discutir sobre l'estabilitat laboral. L'acció educativa és poc tinguda en compte a l'hora d'elaborar les estratègies i plans d'acció dels equipaments culturals i no té el mateix estatus com altres àrees dins de les institucions culturals.



- 2) El segon repte es vincula a l'**objectiu d'acció educativa**. L'objectiu general és, com s'ha esmentat abans, millorar la qualitat de vida de les persones. Aquesta millora es basa en una forma d'emancipació però el que cal garantir és l'opció de triar. Tal com assenyala Acaso (2011) amb referència a Elizabeth Ellsworth, ens calen *les pedagogies regeneratives* que "inciden en lo que podríamos llamar acciones aprovechadoras, ya que parten siempre de lo que los demás poseen" (pàg. 32). Així, "en lugar de ceder a la tentación de la retórica transformadora radical, se presta atención a las negociaciones y resistencias que emergen. Proyectos que atiendan a los deseos y limitaciones de los participantes reales, sin transformarlos en actores de alguna representación emancipadora anteriormente escrita" (Sánchez de Serdio, 2011b, pàg. 58).
- 3) El tercer repte es relaciona amb les metodologies que han de ser adequades per tal d'atendre a les necessitats i interessos de col·lectius diferents. S'han de reconsiderar els processos de desenvolupament dels tallers, visites i activitats tenint en compte efectes al llarg termini, en el sentit de *les pedagogies lentes* (García Jurado, 2020, pàg. 58) per defugir de la repetició i per poder apar-se a les capacitats i intel·ligències diverses.

### 3.2 Anàlisi a partir de tres projectes educatius de l'accessibilitat cognitiva

A continuació es defineixen els criteris que orienten la selecció de programes/projectes que volem analitzar:

- El primer criteri és que l'àmbit de la intervenció del programa/projecte sigui l'accessibilitat cognitiva a través de la utilització de l'art contemporani com a eina d'inclusió social.
- El segon criteri és que el programa/projecte tingui una base metodològica sòlida i una clara orientació teòrica cap a concepció actualitzada de la discapacitat/diversitat funcional cognitiva, ja que les característiques, els objectius i l'abast del programa/projecte depenen de la metodologia en la qual es basa i de la orientació teòrica a través de la qual es posiciona.

En els capítols anteriors s'ha pogut comprovar que un dels factors clau de l'accessibilitat és la transversalitat i aquest factor és imprescindible a l'hora d'analitzar programes educatius d'accessibilitat. En aquest sentit, entre els criteris de selecció s'inclouen:

- el nivell de col·laboració entre diferents actors i organismes implicats (associacions, organitzacions de salut, centres d'intervenció comunitària, centres ocupacionals, administracions, etc.)
- el nivell de pertinença de la institució que organitza el programa/projecte (museu, centre, espai d'arts visual). La pertinença es defineix com a indicador del compromís amb les necessitats i els interessos del públic divers.
- Es té en compte el rol de l'equip humà que es responsabilitza del programa/projecte, la planificació a llarg termini, la rellevància en el sector i el caràcter transformador del programa/projecte.

A base d'aquests criteris, s'ha fet una mostra intencional, és a dir, s'analitzen els programes/projectes representatius i exploratoris que ens ajuden a enfocar la pregunta de la investigació sobre el rol de l'acció educativa en museus, centres i espais d'arts visuals davant dels reptes de l'accessibilitat cognitiva.

Programa Alzheimer		
<b>Inici</b>	2010	
<b>Entitat organitzadora</b>	Centre de Cultura Contemporània de Barcelona	
<b>Lloc</b>	C/ Montalegre, 5 – 08001 Barcelona	
<b>Responsables</b>	Personal de diferents àrees del CCCB	
<b>Àmbit d'intervenció</b>	Diversitat funcional cognitiva en el context de malalties neuro-degeneratives (Alzheimer i altres demències)	
<b>Destinataris</b>	Persones adultes que presenten un grau lleu o moderat de malaltia; el seus familiars i cuidadors/es	
<b>Organismes implicats</b>	AFAB, Centres de dia, Fundació Santa Aulalia	
<b>Contacte</b>	<a href="mailto:alzheimer@cccb.org">alzheimer@cccb.org</a> <a href="mailto:seducatiu@cccb.org">seducatiu@cccb.org</a>	
<b>Informació sobre entitat</b>		
	El Centre de Cultura Contemporània de Barcelona (CCCB), inaugurat l'any 1994, organitza i produeix exposicions, debats, festivals, esdeveniments culturals, cicles de cinema, cursos i conferències. Fomenta la creació a partir de les noves tecnologies i llenguatges. Organitza activitats per a públic divers: infantil, escolar, juvenil, familiar, adult, tercera edat, persones amb capacitats diferents, nouvinguts i comunitats del barri del Raval. Programa Alzheimer va néixer l'octubre del 2010, en un moment d'increment de la sensibilització per part dels museus cap a la qüestió d'accessibilitat. L'any 2009, un grup de museus de Barcelona (CCCB, MNAC, Museu Picasso, Fundació Miró, MACBA) va formar el grup <i>Articket</i> i va organitzar les jornades sobre l'estat de l'accessibilitat en els museus de l'Estat espanyol. Des del 2016, es generen projectes comuns com el blog "Museus i accessibilitat".	
<b>web</b>	<a href="http://www.cccb.org">www.cccb.org</a>	
<b>INFORMACIÓ SOBRE ACTIVITAT: VISITA DINAMITZADA</b>		
<b>Característiques</b>	<b>Dia</b>	Dilluns, les exposicions del centre estan tancades i s'ofereix una visita exclusiva pel grup
	<b>Hora</b>	11:00
	<b>Durada per visita</b>	60 minuts (45 d'explicació i 15 de benvinguda, acomiadament i pauses)
	<b>Adaptació</b>	Suprimir alguns elements expositius, per tal de disminuir la contaminació acústica i reduir elements audiovisuals que poden exercir d'agents distractors. La sala hauria d'estar il·luminada al màxim. És important posar com a mínim dos punts amb cadires o bancs per descansar.
<b>Descripció</b>	La visita s'organitza triant entre 4 i 5 punts clau de l'exposició on es realitzen les parades davant de l'obra, s'observa, es comenta i s'estableix un diàleg en relació amb les experiències dels/les participants. Es recullen els comentaris i es fan connexions que poden donar pas a altres temes.	
<b>Grup</b>	Màxim 15 persones (en el cas de que hi hagi una persona amb trastorns addicionals, es precisa una atenció especial i personalitzada). Comptar amb la informació sobre persones del grup contribueix a l'èxit de la visita.	
<b>Materials</b>	És recomanable utilitzar material de suport que ajudi a explicar millor un determinat tema. És un bon recurs l'ús de fotografies antigues, d'un fragment d'una pel·lícula o escoltar música. Tenir un guió que serveixi de base està bé, però cal ser flexibles i adaptar les activitats sobre la marxa, en funció de com evolucioni el grup.	

## ARTERias con locura

<b>Inici</b>	2013
<b>Entitat organitzadora</b>	Museu Patio Herreriano d'Art Contemporani
<b>Lloc</b>	C/ Jorge Guillén, 6 - 47003 Valladolid
<b>Responsables</b>	Departament d'investigació i educació
<b>Àmbit d'intervenció</b>	Diversitat funcional cognitiva en el context de malalties psíquiques
<b>Destinatari</b>	Persones adultes diagnosticades amb trastorn mental greu i persones de suport
<b>Organismes implicats</b>	el Centre d'Intervenció Comunitària (CIC) de l'Hospital Universitari Río Hortega de Valladolid
<b>Contacte</b>	<a href="mailto:educacion@museoph.org">educacion@museoph.org</a>

### Informació sobre entitat

	El Museu Patio Herreriano d'Art Contemporani, inaugurat l'any 2002, va néixer amb la vocació de fer accessibles tant els seus espais museístics com els continguts de la seva col·lecció i exposicions. Organitza activitats per a públic divers: infantil, escolar, juvenil, familiar, adult, tercera edat, persones amb capacitats diferents, etc. El Departament d'Investigació i Educació es va formar per tal d'intervenir entre els discursos de l'art contemporani i els seus visitants. Aquest departament desenvolupa des de l'any 2007 una labor de comissariat educatiu.
<b>web</b>	<a href="http://www.museopatioherreriano.org">www.museopatioherreriano.org</a>

### INFORMACIÓ SOBRE ACTIVITAT: PROJECTE EXPOSITIU-EDUCATIU

<b>Característiques</b>	<b>Desenvolupament</b>	El projecte es desenvolupa en tres fases consecutives
	<b>Periodicitat</b>	Una activitat per setmana
	<b>Durada total de projecte</b>	3 anys
<b>Descripció</b>	<p>En la primera fase es treballa amb fotografia per establir un diàleg entre els relats personals i les imatges construïdes.</p> <p>En la segona fase es passa de la construcció d'imatges a ser protagonista i s'elaboren en format vídeo els testimonis de les experiències vitals.</p> <p>La següent fase es centra en la creació d'una proposta textual i visual en forma de fanzine per expressar les opinions i demandes del col·lectiu.</p> <p>Al final es realitza una exposició al Museo Patio Herreriano a partir del material elaborat al llarg de tot el projecte.</p>	
<b>Grup</b>	El nombre de persones implicades ha anat variant al llarg del temps, en funció de la seva situació personal i de la seva vinculació al projecte. Els integrants tenen la possibilitat d'entrar i sortir del projecte en funció de les seves prioritats. S'estableix una relació personal amb cada membre del grup.	
<b>Materials</b>	Fotografia, vídeo, fanzine. Materials relacionats amb l'art contemporani, en funció de les necessitats en cada fase del projecte.	

## C) Arte Accesible de la A a la Z

<b>Inici</b>	2013
<b>Entitat organitzadora</b>	Pedagogies invisibles, Fundació Banc Santander
<b>Lloc</b>	Sala d'Art de la Fundació Banc Santander 28660 Boadilla del Monte, Madrid
<b>Responsables</b>	Col·lectiu Pedagogies invisibles
<b>Àmbit d'intervenció</b>	Diversitat funcional cognitiva en el context de discapacitat intel·lectual
<b>Destinataris</b>	Persones adultes amb discapacitat intel·lectual i del desenvolupament i persones de suport/educadores
<b>Organismes implicats</b>	Fundació Aprocor, Centres ocupacionals
<b>Contacte</b>	<a href="mailto:info@pedagogiasinvisibles.es">info@pedagogiasinvisibles.es</a> <a href="mailto:fundacionbs@gruposantander.com">fundacionbs@gruposantander.com</a>

<b>Informació sobre entitat</b>	
	<p>La Sala d'Art de la Fundació Banc Santander, inaugurada l'any 2006, alterna la mostra de la Col·lecció Santander amb exposicions temporals. La Fundació té una vocació cultural i social i desenvolupa una labor de mecenatge a través d'unes línies bàsiques, entre les quals destaquen accessibilitat, sostenibilitat, la recuperació del patrimoni natural i programes que ajuden a sensibilitzar la ciutadania cap a la necessitat d'una societat més justa, equitativa i sostenible.</p> <p>Dins d'aquest marc, el projecte multidisciplinari del col·lectiu Pedagogies invisibles "Art accessible de la A a la Z" surt de voluntat de fer l'art contemporani més accessible al públic divers.</p>
<b>web</b>	<a href="http://www.pedagogiasinvisibles.es">www.pedagogiasinvisibles.es</a> <a href="http://www.fundacionbancosantander.com">www.fundacionbancosantander.com</a>

### INFORMACIÓ SOBRE ACTIVITAT: TALLERS-ACCIONS

<b>Característiques</b>	<b>Desenvolupament</b>	Cada any es desenvolupa una nova sèrie de tallers-accions
	<b>Periodicitat</b>	Una activitat per setmana
	<b>Durada per sèrie</b>	4 setmanes
	<b>Durada per activitat</b>	90 minuts (orientatiu)
<b>Descripció</b>	<p>La sèrie de tallers-accions es desenvolupa en quatre sessions: una al centre (per conèixer el grup i el seu entorn i introduir la dinàmica de treball) i tres directament a la Sala d'Art. Cada d'aquestes sessions respon a un bloc en el marc de la proposta expositiva. Es tria una sèrie d'obres i el treball se centra en accions concretes:</p> <p><i>el detonant</i> que actua com a "ganxo" de l'activitat;</p> <p><i>desenvolupament</i> o el procés creatiu;</p> <p><i>reflexió</i> o anàlisi crítica del procés;</p> <p><i>tasques connectives</i> que enllacen els continguts d'un a altre dia.</p>	
<b>Grup</b>	<p>S'alterna la interacció amb el grup complet i dividint-lo en petits grups de 5 o 6 persones. Cada grup està acompanyat per una educadora de Pedagogies Invisibles. Al mateix temps es permet la possibilitat d'intercanviar experiències amb el grup complet i així observar diferents propostes a una mateixa acció.</p> <p>És imprescindible comptar amb la informació sobre cada persona del grup.</p>	
<b>Materials</b>	<p>Fitxes didàctiques; materials específics com a detonants d'acció i com a mitjà de producció (adhesius, cartolines, miralls, catàlegs, tela, càmera de fotos, etc.)</p>	

Tres casos analitzats comparteixen l'objectiu general d'utilitzar l'art contemporani com a eina per contribuir a la millora en la qualitat de vida de les persones, però utilitzen diferents metodologies per aconseguir diferents objectius específics, depenent de l'àmbit d'intervenció (malalties neuro-degeneratives, trastorns psíquics o discapacitat intel·lectual), tipus d'oferta (programa continu de visites dinamitzades, projecte educatiu-expositiu d'una durada fixa o sèries mensuals de tallers-accions que es programen cada any). A continuació fem una anàlisi d'aquests tres casos, basada en el tipus d'oferta, els objectius i les metodologies de l'acció educativa.

### A) *El Programa Alzheimer del CCCB*

La malaltia d'Alzheimer és una de les més freqüents malalties neuro-degeneratives que, segons les dades de l'any 2020, afecta més de 800 mil persones a Espanya.<sup>34</sup> El deteriorament de la salut es pot endarrerir gràcies als tractaments i està confirmat que l'acompanyament que les persones reben per part dels seus familiars i cuidadors/es és crucial. A més, cada cop hi ha més evidències respecte al paper que té la cultura a l'hora de millorar la qualitat de vida de les persones que pateixen aquesta malaltia (Flatt et al., 2015). Un dels grans exemples a nivell global és el programa Meet Me at MoMA Nova York, que va ser la principal inspiració en el desenvolupament del Programa Alzheimer del CCCB. En la jornada mencionada al capítol anterior, organitzada l'any 2009 pel grup Articket amb l'objectiu de revisar l'estat d'accessibilitat dels museus a Espanya i Catalunya, una de les presentacions de més influència va ser la ponència de Francesca Rosenberg (2009), directora del programa d'accessibilitat de MoMA. Teresa Pérez, responsable del Programa Alzheimer del CCCB explica que, al no disposar de la col·lecció pròpia, era impossible aplicar la proposta del MoMA, sinó que calia buscar les solucions per adaptar la visita a les exposicions temporals.<sup>35</sup> Al llarg dels anys, el programa ha anat creixent i incloent altres activitats, més enllà de l'explicació de les exposicions actuals. Consultant les memòries del CCCB des del 2011 fins al 2019, veiem que el nombre de participants ha augmentat del 115 l'any 2012 fins a 490 l'any 2018, així com la varietat d'activitats.<sup>36</sup>

Durant l'any 2012, va començar el programa audiovisual *Anem al cinema!* com una activitat alternativa quan no és possible fer la visita a l'exposició actual.<sup>37</sup> El mateix any es va iniciar el projecte en col·laboració amb la Blanquerna-Universitat Ramon Llull Universitat de Barcelona, a partir del programa Aprentatge i

---

<sup>34</sup> Recuperat de: [https://alzheimercatalunya.org/faq\\_category/la-demencia-en-xifres/](https://alzheimercatalunya.org/faq_category/la-demencia-en-xifres/)

<sup>35</sup> Pérez, T., Muñoz, M., Sangerman, L. *Actas del II Congreso Internacional de Educación y Accesibilidad en Museos y Patrimonio: En y con todos los sentidos, hacia la integración social en igualdad* (2014, 2-4 de maig, Osca).

<sup>36</sup> Durant l'any 2011 es va organitzar la visita a l'exposició Brangulí *Barcelona 1909-1945*. La sessió sobre la història de la Casa de Caritat basada en les fotografies de Brangulí es convertirà en els anys següents en l'activitat alternativa quan la visita a l'exposició no és possible per qualsevol causa. <sup>36</sup> "A partir de las magnificas fotografías históricas de Brangulí, podemos recuperar la memoria de la época de la postguerra... Esta actividad tiene una carga emocional interesante dado que, explicando la vida de los huérfanos, las fotos aluden a sus propias vidas por ser de la misma época y, en muchos casos, por las penurias de la situación de aquellos años, pero también por los recuerdos de como era la vida cotidiana, los juegos, las celebraciones, los coches, las ciudades, los vestidos, etc". Pérez, T., García, S. *Cultura y Alzheimer, sumando esfuerzos Actes del V Congrés Internacional Educació i Accessibilitat a Museus i Patrimoni: Planificació i gestió. Accés als continguts* (2018, 17 de setembre, Barcelona).

<sup>37</sup> La proposta es realitza en l'auditori del CCCB i consta de petits audiovisuals dels anys 50 i 60, entre els quals les educadores i els participants comenten les seves reminiscències quan anaven al cine.

Servei que encara continua.<sup>38</sup> L'any 2013 va ser molt important, ja que a partir d'aquest any el CCCB forma part del grup Apropa Cultura i és un dels fundadors del grup Museus i Accessibilitat. L'any 2014, en el marc del 20<sup>è</sup> aniversari del CCCB, el Programa Alzheimer organitza la Jornada *Museus i Alzheimer: Models d'avaluació*.<sup>39</sup> Es crea el primer mapa d'Espanya amb tots els museus que tenen una programació dedicada a aquest col·lectiu.<sup>40</sup> El mateix any, es realitza un documental sota el títol "La memòria externa" per al programa Soy Cámara que es va emetre a la TVE.<sup>41</sup>

**Els objectius del Programa Alzheimer** són: experimentar un estímul intel·lectual, establir connexions entre vivències personals i el món en el seu conjunt, evocar memòries llunyanes, donar possibilitat de participar en una activitat significativa que promogui el desenvolupament personal, estimular la memòria emocional, compartir les idees i els interessos dels altres participants. És important apuntar que els/les cuidadors/es també s'enriqueixen amb aquestes experiències, en tenir l'ocasió d'explorar els interessos culturals propis al costat de la persona que cuiden, així com interactuar socialment amb altres cuidadors, compartir històries.<sup>42</sup> Per l'altra banda, el Programa té influència en sensibilització del sector cultural cap aquest tipus d'accions. La difusió i comunicació de l'activitat en jornades i seminaris té per objectiu l'extensió d'aquest model a altres institucions i territoris. En aquest sentit estan treballant amb el Programa d'Arts Visuals de l'Oficina de Difusió Artística (ODA) de la Diputació de Barcelona des del 2016, quan es va iniciar un projecte de visites per a les exposicions itinerants que ODA organitza en diferents municipis de la província de Barcelona.<sup>43</sup> En els anys següents, conjuntament amb ODA, es van organitzar dues sessions de treball al voltant dels serveis educatius específics per a persones amb Alzheimer.<sup>44</sup> Pel que fa a la implicació en les polítiques culturals, els responsables del Programa Alzheimer van coordinar la Taula de contrast "La dimensió social del museu" del *Pla de Museus de Catalunya l'any 2017*.<sup>45</sup>

---

<sup>38</sup> El programa té la finalitat que alguns dels seus alumnes aprenguessin donant un servei comunitari. Cada any els alumnes desenvolupen dues sessions d'activitat física pels/les usuaris/àries de l'AFAB. Veure: CCCB (2020, 21 d'octubre). Mónica Muñoz: "El Programa Alzheimer del CCCB compleix 10 anys". [comunicat de premsa]. Recuperat de: <https://www.cccb.org/ca/el-ccb/programa-alzheimer/231797>

<sup>39</sup> Veure: Museus i accessibilitat (2014, 20 de novembre). "Museus i Alzheimer. Resum de la jornada sobre models d'avaluació CCCB 23 d'octubre" [entrada de blog]. Blog del grup Museus i Accessibilitat. Recuperat de: <http://museusiaccessibilitat.blogspot.com/2014/11/museus-i-alzheimer-jornada-sobre-models.html>

<sup>40</sup> Veure: <https://www.cccb.org/ca/el-ccb/programa-alzheimer/231797>

<sup>41</sup> Soy Cámara. (2012, 20 d'abril). La memoria externa. [vídeo en línia]. Vimeo. Recuperat de <https://vimeo.com/40286730>

<sup>42</sup> Veure: Museus i accessibilitat (2014, 27 de març). Tere Pérez: "Programa CCCB Alzheimer". [entrada de blog]. Blog del grup Museus i Accessibilitat. Recuperat de: <http://museusiaccessibilitat.blogspot.com/2014/03/programa-ccb-alzheimer.html>:

<sup>43</sup> La primera va ser l'exposició itinerant "Entusiasme. El repte i l'obstinació" en la Col·lecció MACBA (2017-2019). Es van superar els objectius marcats i s'ha decidit sistematitzar aquest servei específic i incorporar-lo a totes les exposicions del Programa, començant per "Elogi del malentès" (2019-2022) que ofereix els serveis educatius a càrrec de l'associació cultural A Bao A Qu. Veure: <https://www.diba.cat/es/web/oda/entusiasme>; <https://www.diba.cat/es/web/oda/elogidelmalentes>

<sup>44</sup> Veure: Interacció (2020, 12 de març). "Quan els records guanyen la partida" [entrada de blog]. *Blog d'Interacció*. Recuperat de: <https://interaccio.diba.cat/CIDOC/blogs/2020/quan-records-guanyen-partida>

<sup>45</sup> Veure: Balanç del Programa Alzheimer 2010-2017. [recurs en línia]. Recuperat de: <https://www.cccb.org/ca/el-ccb/programa-alzheimer/231797>

**La metodologia** de les visites dinamitzades del Programa Alzheimer es basa en l'observació i la conversa detallada.<sup>46</sup> L'any 2016 es va realitzar la primera avaluació externa per part de la Universitat de Vic, que va confirmar que aquesta metodologia pot ser un camí cap a la inclusió efectiva en el cas de les persones que pateixen malalties neuro-degeneratives. La investigació va demostrar que el Programa Alzheimer del CCCB també té un impacte molt significatiu i positiu en els/les cuidadors/es i en la pròpia institució que es veu transformada per aquest tipus de programes.<sup>47</sup> Les categories destacades de l'avaluació són: benestar cognitiu (reminiscència, novetat, etc.), benestar emocional (gaudi, humor, etc.), benestar existencial, ocupació significativa (sentit, connexió), participació social (ruptura d'aïllament). Tal com ho assenyala Simó (2017), aquesta investigació s'allunya dels enfocaments mèdics-farmacològics o positivistes-quantitatius. Des del enfocament qualitatiu, s'inclou la veu dels/les usuaris/àries per tal de posar èmfasi en la perspectiva ètica i en el paradigma de la qualitat de vida. Destaca la relació interpersonal i la presència d'humor en les visites, cosa que estimula interès i facilita l'evocació de records. L'acollida i l'acomiadament són els moments importants, i durant tota la visita, els/les participants s'han de sentir còmodes i valorats. La participació en el programa definitivament facilita la interacció social en el qual és molt rellevant l'ajuda mútua entre les persones participants. "Las educadoras juegan un papel clave en este éxito, facilitando una atención personalizada, fomentando la participación de todos los usuarios, adaptando con esmero las sesiones, y validando la participación de los usuarios." (Simó, 2017, pàg. 17).

### *B) El projecte "ARTErias con locura" del Departament d'investigació i educació del Museo Patio Herreriano de Valladolid*

Segons les dades de l'OMS, una de cada quatre persones pot presentar símptomes que es puguin identificar amb algun trastorn de salut mental al llarg de la seva vida (Busquet, 2019) que afecta el seu funcionament psicosocial i la integració a la comunitat. Quant a les persones que pateixen una malaltia psíquica greu i duradora, es troben en la situació d'aïllament total. Els museus, espais i centres d'arts visuals a través d'acció educativa poden oferir espais de desestigmatització i de sensibilització cap a la inclusió social (Sandoval, 2014). Un dels exemples de bones pràctiques és el Departament d'Investigació i Educació del Museo Patio Herreriano de Valladolid que va desenvolupar un programa de projectes multidisciplinars sota el títol *Arte para tod@s*, adaptats a les característiques dels diferents col·lectius de persones en risc d'exclusió social (Coca et al., 2013). En aquest marc, el projecte *ARTErias con locura*

---

<sup>46</sup> Tal com explica Tere Pérez, l'equip del programa "aplega dues generacions diferents i punts de vista diversos. És un dels avantatges de treballar en equip. La Susana García sol fer les visites del que anomenem l'ADN de l'exposició. Fa el discurs de la visita segons el guió expositiu i es manté en l'explicació de l'obra, creant així un ordre en l'activitat. La Tere Pérez, mentrestant, va fent intervencions per crear ponts entre l'obra que estem veient i la vida quotidiana, present i passada, tant dels assistents com de nosaltres mateixes." Museus i accessibilitat. (2020, 7 de juliol). "L'exposició Feminismes i les visites per a persones amb Alzheimer" [entrada de blog]. Blog del grup *Museus i Accessibilitat*. Recuperat de: <http://museusiaccessibilitat.blogspot.com/2020/07/l'exposicio-feminismes.html>

<sup>47</sup> Simó, S. (2019). L'art i la cultura com a poderoses eines pel benestar i la participació social. *XXXII Jornada de la Xarxa de Museus Locals. Museus, Salut i Benestar* (20 de novembre de 2019). Museu de Sant Cugat, Diputació de Barcelona. Veure també: Interacció (2019, 26 de novembre). "Els museus com a generadors de benestar" [entrada de blog]. Blog d'Interacció. Recuperat de: <https://interaccio.diba.cat/CIDOC/blogs/2019/museus-generadors-de-benestar>



està dedicat específicament a les persones que pateixen malestar psíquic greu (Coca, 2015a). El projecte s'estableix sota el prisma de la col·laboració interinstitucional, on convergeixen els professionals del museu i els de l'àmbit de les patologies que afecten les persones que integren els col·lectius. Pablo Coca, qui va ser el cap del Departament durant el projecte, explica la seva sensació de treballar amb aquests col·lectius: "Me hicieron una entrevista en una revista que tienen en el centro [Centro de Intervención Comunitaria], y me preguntaban si tenía miedo a la enfermedad mental. Yo les dije que sí, que tenía mucho miedo, lo que no tengo miedo es a ellos."<sup>48</sup>

Durant el projecte, els participants han anat treballant amb la fotografia, el vídeo i el fanzine. Aquests tres mitjans corresponen amb les tres fases al llarg dels anys. Cada fase conclou amb una exposició: la primera exposició de les fotografies en el hall de l'hospital Universitari Río Hortega de Valladolid l'any 2013, la presentació del vídeo al Museo Patio Herreriano al febrer de 2014 i l'exposició final al Museo Patio Herreriano l'any 2016 amb tot el material elaborat al llarg dels anys.<sup>49</sup> El fanzine, com a mitjà caracteritzat per la seva llibertat elaborat habitualment amb una gran escassetat de mitjans, va ser l'aparell discursiu més idoni per explicar les inquietuds i reivindicacions en forma de relats personals.<sup>50</sup> Cada exemplar va ser distribuït al museu mateix, a les xarxes socials, als espais de salut o a cafeteries i bars amb una llarga tradició en la cultura underground de la ciutat. Aquest nou escenari ha esdevingut un espai de declaració pública, un manifest polític i un acte ètic que respon a una profunda necessitat d'expressió.

Al final del projecte, el grup ha desenvolupat un altre vídeo en què els integrants narren en primera persona les seves experiències dins del projecte ARTErias con locura, i hi assenyalen els beneficis que han trobat a través dels diferents processos creatius. Com confirma Pablo Coca, després de la finalització del projecte, els participants van continuar desenvolupant altres programes independentment, com ara el programa de radio *Fuera de la jaula*, que té eslògan: "Mi psiquiatra está mejor desde que escucha Fuera de la jaula". Aquest eslògan evidencia bé la seva reivindicació. La pràctica creativa, independentment dels mitjans i llenguatges utilitzats en el procés, es presenta com una eina d'alliberament que canalitza les seves opinions, que moltes vegades són silenciades per la psiquiatria tradicional.

---

<sup>48</sup> Veure: *Jornades: Intervenció social des de les pràctiques artístiques. Cultura inclusiva*. Centre Cultural La Nau Universitat de València (2016). [vídeo en línia]. Recuperat de: [https://esdeveniments.uv.es/event\\_detail/3925/sections/3658/video.html](https://esdeveniments.uv.es/event_detail/3925/sections/3658/video.html)

<sup>49</sup> Pablo Coca (2015b) explica: "Lo que nos interesaba era que este colectivo pudiera decidir como montar la exposición. En la sala experimental que tenemos, la sala 0, pudimos reunirlos y decidir como colocar las obras que ellos habían generado. Gran parte de la importancia del proyecto, desde mi punto de vista, es que ellos pudieran ver expuestos los trabajos que han ido desarrollando durante dos años. Se expusieron videos de las reuniones, de las actividades, de los dialogos, de los relatos." Veure també: *La Revolución Delirante* (2013, 13 de setembre). "Exposición ARTErias con locura" [entrada de blog]. Blog de *La revolución delirante*. Recuperat de: <http://revoluciondelirante.blogspot.com/2013/09/exposicion-arterias-con-locura.html>; Radio Valladolid (2013, 11 de setembre). ARTErias con locura. [àudio en línia]. Recuperat de: [https://cadenaser.com/emisora/2013/09/11/audios/1378855038\\_660215.html](https://cadenaser.com/emisora/2013/09/11/audios/1378855038_660215.html). Espacio Fundación Telefónica (2016, 30 de juny).

"Recomendamos: educación en el Patio Herreriano" [entrada de blog]. Blog de Espacio Fundación Telefónica. Recuperat de: <https://espacio.fundaciontelefonica.com/blog/recomendamos-educacion-en-el-patio-herreriano/>

<sup>50</sup> Fanzine nº 0 - ARTErias con locura by Patio Herreriano. Recuperat de: [https://issuu.com/patio-herreriano/docs/arterias\\_con\\_locuran.0](https://issuu.com/patio-herreriano/docs/arterias_con_locuran.0)

El projecte ARTErias con locura aposta per la realització d'actuacions educatives prolongades en el temps i s'orienta a la consecució d'**objectius específics** definits en el context del projecte. Tal com explica Pablo Coca, aquest tipus de propostes no tenen com a finalitat comprendre els continguts i els codis que determinen les pràctiques artístiques actuals, sinó més aviat la utilització d'aquestes pràctiques com a part d'un procés de construcció personal i de transformació social.<sup>51</sup> El títol del projecte *ARTErias con locura* va ser creat pels integrants del col·lectiu, ja que ells mateixos prefereixen el terme "locura" i no el concepte de malaltia mental. El concepte de malaltia mental comporta implícitament una profunda estigmatització social. En canvi, el gest d'apropriar el concepte de "locura" s'associa amb un espai ètic i creatiu, i una certa tradició contra-cultural, a través de la qual poden reivindicar la seva dignitat (Coca 2015b). D'especial importància són els vincles que s'estableixen entre els diferents agents implicats en el projecte que poden afavorir, fins i tot, els processos de recuperació dels seus integrants.

**La metodologia** utilitzada en el projecte educatiu-expositiu ARTErias con locura és la investigació-acció que proposa la integració de la pràctica educativa i social i implica unes espirals cícliques de plantejament, acció, observació i reflexió. Es desenvolupa un pla d'acció que pretén comprendre les situacions (indagació) per canviar-les (acció) i millorar-les (propòsit) (Latorre, 2003, pàg. 28). Aquesta metodologia té un caràcter participatiu i col·laboratiu i insisteix que els participants generin reflexions constantment sobre les seves pràctiques, sobre els conflictes i les situacions incòmodes, sobre les proposicions dels/les educadors/es, els quals també han de fer revisions constants de les sessions i de les seves actituds i pressuposicions. Una de les modalitats de la investigació-acció és la modalitat que aposta per millorar autoestima dels participants que, en aquest cas, s'adequa a les reivindicacions expressades pels participants mateixos. Els/les educadors/es actuen com a mediadors en aquest procés. "En aquest procés, els que no presentem cap tipus de malestar psíquic també ens sentim recuperats, en el nostre cas, de la visió miop que presenta la societat sobre els problemes de salut mental, ja que sistemàticament deixa al marge els que no compleixen les normes socialment establertes del que és normal o acceptable" (Coca, 2015, pàg. 39).

### *C) El projecte "Arte Accessible de la A a la Z" del col·lectiu Pedagogías invisibles a la Sala d'Art del Banc Santander a Madrid*

Una de les principals característiques de la categoria de discapacitat intel·lectual o de desenvolupament és la seva heterogeneïtat, en el sentit del processos genètics, congènits o ambientals, així com pel que fa a la capacitat autònoma o cognitiva de les persones. Amb el canvi de paradigma en la comprensió de la discapacitat en la societat, ja no es fan categoritzacions de les persones suposadament "discapacitades" sinó de tipus de suport que necessiten: els suports són recursos i estratègies que pretenen promoure desenvolupament, educació, interessos i benestar personal (Moreno i Montero, 2007, pàg. 23). Com hem vist en el capítol 2.2, s'ha produït un canvi en la auto-definició de discapacitat per part del Foro de Vida

---

<sup>51</sup> Veure: *Jornades: Intervenció social des de les pràctiques artístiques. Cultura inclusiva*. Centre Cultural La Nau Universitat de València. (2016). [video en línia]. Recuperat de: [https://esdeveniments.uv.es/event\\_detail/3925/sections/3658/video.html](https://esdeveniments.uv.es/event_detail/3925/sections/3658/video.html)

Independiente que introdueix el concepte de la diversitat funcional, especialment important en el cas de l'accessibilitat cognitiva. Aquest concepte no s'aplica en les normes jurídiques, però sí que té cada cop més presència a la vida social i cultural. A base d'aquest concepte, des de les pràctiques socials i culturals es treballa en la conscienciació que les persones amb diversitat funcional cognitiva no només són capaces de sentir i pensar, sinó que aporten valors com potencials productors/es culturals (Sánchez Alcón, 2010).

Aquesta és la visió del col·lectiu Pedagogías invisibles que té una àmplia experiència en desenvolupament de tallers-accions amb les persones amb diversitat funcional cognitiva com a subjectes actius en el procés educatiu en el qual s'entrellacen diferents formes d'interacció basada en els processos de pensament de l'art contemporani. Des de l'any 2013 desenvolupa el projecte de tallers-accions a la Sala d'Art del Banc Santander a Madrid. En el cas d'algunes accions, "la tónica general es la propuesta de acciones que no necesitaran de lenguaje verbal, esto nos permitía un acercamiento más global al grupo y nos ofrecía la posibilidad de relacionarnos de un modo más cercano en medida que estas acciones implicaban movimiento y colaboración entre los participantes".<sup>52</sup> Les propostes es treballen directament a la sala per donar la visibilitat al procés de construcció col·lectiu del sentit, basat en el fet que succeeixin aprenentatges propis des d'una mateixa experiència, fet que suposa deixar aflorar tant els límits com les possibilitats.<sup>53</sup>

Consultant les fitxes didàctiques dels tallers-accions de Pedagogías Invisibles Arte Accessible de la A a la Z veiem que els **objectius específics** s'ajusten a cada acció. Les accions serveixen per fomentar l'expressió d'opinions, la percepció i la interacció. Especial èmfasi es posa en la valoració de la qualitat d'experiència. Aquesta valoració es fa des de dues perspectives: l'anàlisi del context (espai, col·lecció i personal de la Sala d'Art de la Fundació Banc Santander) i la valoració de les accions i les persones mediadores (accions, llenguatge corporal i verbal, tracte personal, actitud). El concepte fonamental és *l'estranyament* que posa a tothom en una situació d'indagació i curiositat. No s'intenta evitar la sensació de desconcert, sinó que aquesta sensació serveix com a base de noves indagacions. "Mediar, también es un proceso de aprendizaje, nos equivocamos, del error surgen cosas importantes e inesperadas que debemos resolver."<sup>54</sup> Cada taller es planteja per enfrontar-se a un repte que obliga a prendre decisions. Les reflexions recollides dels dispositius pedagògics posen de manifest l'agitació intel·lectual i experiencial del procés.<sup>55</sup>

---

<sup>52</sup> Cebrián, A., García Cano, M., Robledo, A. (2014). Arte accesible de la A a la Z. Esto no es una visita. *II Congreso Internacional Educación i Accesibilidad a Museos i Patrimonio: En y con todos los sentidos. Hacia la integración social en igualdad*. (2014, 2-4 de maig, Osca).151-163.

<sup>53</sup> Veure: *Jornades Intervenció social des de les pràctiques artístiques. Cultura inclusiva*. Centre Cultural La Nau Universitat de València. (2016, 1 de març). [video en línia]. Recuperat de: [https://esdeveniments.uv.es/event\\_detail/3925/sections/3658/video.html](https://esdeveniments.uv.es/event_detail/3925/sections/3658/video.html)

<sup>54</sup> García Cano, M., Cebrián, A. (2018). HEP! Habitar, estar, pertenecer. Si no es posible haz otra cosa. Una metodología accesible en espacios de arte+educación. *Actes de Jornades d'accessibilitat i diversitat. Com millorar l'experiència de les persones amb discapacitat intel·lectual i a les persones amb trastorns de l'espectre autista*. Barcelona: Apropa Cultura.

<sup>55</sup> A tall d'exemple, pel que fa a l'exposició "Visiones de la Tierra: el mundo planeado" de la Col·lecció Luis Paulo Montenegro de l'any 2018, les obres més valorades per part del grup van ser l'obra de l'artista Anish Kapoor per l'experiència sensorial que provoca, la de Cristina Iglesias per la intensitat de relats que inspira, la de Soledad Sevilla i la de Miquel Barceló pel potencial que ofereixen per plantejar les accions que es poden continuar fora de la Sala.

En el projecte Art Accessible de la A a la Z es parteix d'una **metodologia** bàsica D.A.T.: detectant el que passa i el que no funciona o pot funcionar d'altra manera, analitzar les causes i transformar. La metodologia es converteix gairebé en un manifest, en un posicionament: "Podríem parlar d'una metodologia de l'estranyament, de la indagació i la participació, de fer el cos explícit i passar de la paraula al silenci, el nostre silenci, el de l'educadora. Si tu preguntes, per escoltar has de callar, i això és una mica dur de sostenir. Fins on estem preparats per a la participació de l'altra?" (García Cano, 2018, pàg. 64-77).

Treballar des de l'art contemporani com a relació social significa que tots els participants (les persones amb diversitat funcional, les persones de suport, educadores i altres agents) se situen en el mateix punt de partida per generar una dinàmica que afavoreix l'aprenentatge cooperatiu. Pel que fa a la comprensió de l'art contemporani, a vegades existeixen uns prejudicis que caracteritzen més l'actitud de les persones de suport que les persones amb diversitat funcional. Per l'altra banda, existeixen unes pressuposicions que caracteritzen l'actitud de les educadores/mediadores que també es posen en qüestió en el procés de l'aprenentatge entre totes les persones participants. Les educadores s'exposen al risc d'allò desconegut i descontrolat, s'enfronten els seus propis prejudicis respecte a allò que "no és possible".

## Conclusions

Partint de la definició de l'acció educativa com a pràctica cultural, aquesta investigació m'ha servit per confirmar la hipòtesi que aquesta acció en l'entorn dels museus, espais i centres d'arts visuals adquireix un paper fonamental davant dels reptes ètics de l'accessibilitat cognitiva. Per assegurar la inclusió efectiva cal una transformació profunda en l'arquitectura de pensament que va més enllà de les normes jurídiques o la moral individual. Es necessita fomentar la sensibilització cap a la visió positiva de la diferència. Les tècniques d'aquesta sensibilització es possibiliten des de la comprensió de l'art contemporani com a experiència afectiva/cognitiva i com a instrument de relació social, que es concreta de manera situada en el context educatiu dels museus, centres i espais d'arts visuals.

Després de repassar la tipologia de projectes educatius de l'accessibilitat cognitiva, he realitzat una anàlisi relacional de tres casos concrets que, tot i ser molt diferents pel que fa a l'àmbit d'intervenció, els objectius específics i les metodologies utilitzades, utilitzen l'art contemporani com a eina per mobilitzar la subjectivitat de les persones, les seves capacitats d'expressió i relació. Hem pogut veure quines són les possibles respostes pedagògiques als reptes ètics de l'accessibilitat cognitiva. Aquests reptes es vinculen primerament a la qualitat d'experiència i la qüestió sobre quin tipus de relacions s'estableixen. En aquest sentit, podem concloure que l'acció educativa com a actuació ètica es basa en tres principis comuns que la caracteritzen: el respecte a la persona i a les seves circumstàncies, el principi d'aprendre en funció d'interessos i necessitats i el diàleg que possibilita aproximacions més personals i a llarg termini. Es posa èmfasi en la importància de consultar les entitats socials pel que fa a les característiques dels grups i d'incloure les persones acompanyants a les activitats. En tots tres casos, la valoració interna es refereix

no només a l'èxit de les activitats puntuals sinó a la transformació mateixa de l'equip educador/mediador i de la institució, amb el potencial d'incidir en les polítiques culturals en matèria d'accessibilitat.

A l'inici d'aquesta investigació hem obert la qüestió sobre la perspectiva ètica de l'accessibilitat cognitiva com a qüestió de relacions que es produeixen a partir de l'experiència de l'art, tant en les pràctiques participatives com en les pràctiques museístiques inclusives. Basant-nos en les teories de John Dewey i Félix Guattari, hem conclòs que aquestes relacions transcendeixen l'àmbit artístic i s'estenen a les relacions socials i a les experiències vitals que poden tenir efectes transformadors i regeneratius en la vida quotidiana.

Per altra banda, gràcies a les teories en el context de la discapacitat que han introduït grans canvis en la comprensió de l'accessibilitat com a dret, hem pogut enfocar l'acció cultural cap al model de la qualitat de vida. Al revisar les polítiques culturals en matèria d'accessibilitat, s'ha demostrat que el model de la qualitat de vida sintetitza el canvi de paradigma pel que fa al valor social de la cultura. Si la cultura té potencial per millorar la qualitat de vida de la ciutadania, es posa èmfasi en el seu caràcter transversal més enllà de l'ús instrumental per facilitar la consecució dels objectius en altres àmbits.

En aquest relativament nou context, basat en principis de l'equitat i la diversitat, el principal repte és fer un pas més enllà de la bona voluntat ("ètica de convicció") cap a la transformació radical que posa la vulnerabilitat al centre d'interès d'actuació cultural ("ètica de responsabilitat"). És per això que, des de la perspectiva ètica, s'emfasitza la relació dinàmica entre els conceptes conflictius com poden ser l'autonomia, la interdependència, la vulnerabilitat i l'apoderament. Aquests conceptes obren els espais de debat per a construcció d'una mirada positiva cap a diferència. Es tracta d'una perspectiva que vol fer front a les ambivalències i les contradiccions, una ètica de mitjans, com diu Victòria Camps, "una ètica més del 'com' que del 'què hem de fer'" (Camps, 2013). Més enllà de l'accessibilitat com a obligació legal, doncs, es fa necessari una reflexió ètica que no és estàtica sinó que requereix revisió constant dels valors. La revisió del marc normatiu i les polítiques culturals d'accessibilitat ha confirmat que cal concretar l'aplicació en la pràctica dins dels camps i àmbits diferents i amb relació a la gran diversitat en el context de discapacitat. Pel que fa als museus, espais i centres d'arts visuals, els casos d'estudi d'aquest treball demostren que l'art contemporani, tot i les seves contradiccions, es una eina idònia per l'acció educativa dirigida al públic amb diversitat funcional. Utilitzant l'art contemporani, l'acció educativa en aquest espais aposta per la reivindicació de la vulnerabilitat com a valor, des de l'humor i l'estranyament, per prendre consciència i experimentar amb múltiples maneres d'habitar, de relacionar-se amb els altres, de percebre i de participar en el món.

## Bibliografia

- Acaso, M. (coord.) (2011). *Perspectivas. Situación actual de la educación en los museos de artes visuales*. Madrid: Fundación Telefónica.
- Alliez, E. (2010). Capitalism or Schizophrenia and Consensus: Of Relational Aesthetics. *Deleuze and Contemporary Art*. Ed. Stephen Zepke, Simon O'Sullivan. Edinburgh University Press. 85-100.
- Alonso, D. (2016). *La educación artística en las personas con diversidad funcional. Habilidades bio-psico-sociales y calidad de vida*. [tesi doctoral]. Universidad Complutense de Madrid.
- Assensio, M.; Santacana, J.; Fontal, O. (2016). Inclusión en patrimonio y museos: Más allá de la dignidad y la accesibilidad. *Inclusión cultural en museos y patrimonio. Heritage&Museography*, 17(39-56).
- Bauman, Z. (1994). *Alone Again. Ethics after Certainty*. London: Demos.  
- (2008). *Does Ethics Have a Chance in a World of Consumers?* London: Harvard University Press.
- Barbieri, N.; Salazar, Y. (2019). *L'equitat en les polítiques culturals*. Diputació de Barcelona: Centre d'Estudis i Recursos Culturals.
- Bishop, C. (2004). Antagonism and Relational Aesthetics. *October*, 110. 51-79.
- Belfiore, E. (2002). Art as a means of alleviating social exclusion: Does it really work? A critique of instrumental cultural policies and social impact studies in the UK. *International Journal of Cultural Policy*, 8(1). 91-106.
- Buschkühle, C.P.; Atkinson, D.; Vella, R. (Eds.). (2020). *Art – Ethics – Education*. Leiden: Brill.
- Busquets, E. (2019). Ètica i salut mental: entre la utopia i la realitat. [vídeo en línia]. DIXIT. [https://dixit.gencat.cat/ca/details/Article/20191114\\_conferencia\\_etica\\_salut\\_mental.html](https://dixit.gencat.cat/ca/details/Article/20191114_conferencia_etica_salut_mental.html)
- Canimas Brugué, J. (2015). Discapacitat o diversitat funcional? *Siglo Cero*, 46(2). 79-97.
- Camps, V. (2010). Ètica sense atributs. *Ars Brevis*, 16, 294–303.
- Carbó, G. (2013). *Polítiques culturals i educatives a Catalunya: Dificultats de la interrelació*. [tesi doctoral]. Universitat de Girona.  
- (2018). Educació cultural, artística i estètica del de la diversitat. *Més enllà del binomi cultura i educació: aproximacions des de l'àmbit local* (18-28). Diputació de Barcelona: Centre d'Estudis i Recursos Culturals.
- Cejudo, R. (2020). Por una ética de la gestión cultural. *Periférica Internacional. Revista para el análisis de la cultura y el territorio*, 21, 84–95.
- Charnley, K. (2011). Dissensus and the politics of collaborative practice. *Art & the Public Sphere*, 1(1). 37–53.
- Coca, P. et al. (2013). Arte para tod@s. Proyecto de investigación y creación con personas con capacidades diversas. *Arteterapia: Papeles de arteterapia y educación artística para la inclusión social*, 8. 155-168.  
(2015a). ARTErias con locura: un proyecto de creación y pensamiento. O. Fontal, S. García Ceballos, A. Ibañez Etxebarria (coord). *Educación y patrimonio: visiones caleidoscópicas*. (191-204). Trea.  
(2015b) *Actes de la XII Jornada de Pedagogia de l'Art i Museus: Art, Educació i Comunitat*. (29–40). Diputació de Tarragona: Museu d'Art Modern.
- Collados, A.; Rodrigo, J. (eds.). (2012). *Transductores: pedagogías en red y prácticas instituyentes*. Granada: Centro José Guerrero. Diputación de Granada.  
- (2015). Retos y complejidades de las prácticas artísticas colaborativas y las pedagogías colectivas. *Pulso*, 38, 57-72.
- Critchley, S. (2012). *Infinitely Demanding: Ethics of Commitment, Politics of Resistance*. London, New York: Verso.
- Consuegra Cano, B. (2014). Un intento de aproximación al papel de las asociaciones de personas con discapacidad en las políticas de accesibilidad desarrolladas por los museos. *Revista de Museología*, 61. 13-19.  
- (2019). *Las políticas de accesibilidad al patrimonio cultural, con especial referencia a los espacios museísticos: normativa, agentes y prácticas*. [tesi doctoral]. Madrid: EIDUNED.
- Dewey, J. ([1934]1980). *Art as experience*. New York: Perigee.
- Domènech, M.; Partal, A. (2020). *Enquesta de participació i hàbits culturals. Informe i proposta d'enquesta*. Diputació de Barcelona: Centre d'Estudis i Recursos Culturals.
- Eisner, E. W. (2008). El museo como espacio de la educación artística. *I Congreso Internacional Los Museos en la Educación*. El Museo Thyssen-Bornemisza [vídeo en línia]. Recuperat de: <https://www.educathyssen.org/centro-estudios/educacion-museos/congreso-i-museos-educacion>

- Espinoza Ruíz, A.; Bonmatí, C. (eds.) (2015). Accesibilidad, inclusión y diseño para todas las personas en museos y patrimonio. *Museos y accesibilidad. Heritage&Museography*, 16. 11-20.
- Etxeberria, X. (2016). Autonomía y decisiones de representación/sustitución en personas con discapacidad intelectual. *Perspectiva ética. Siglo Cero*, 47(1). 55-66.
- (2018). Ética de la inclusión y personas con discapacidad intelectual. *Revista Española de Discapacidad*, 6(1), 281–290.
- Flatt, J. et al. (2014). Subjective Experiences of an Art Museum Engagement Activity for Persons With Early-Stage Alzheimer's Disease and Their Family Caregivers. *American Journal of Alzheimer's Disease and Other Dementias*, 30.
- Fontal, O.; Coca, P.; Olalla, R.; Sánchez, A. (2008). Museos de arte y educación: miradas caleidoscópicas. Huerta, R.; de la Calle, R. (eds.). *Mentes sensibles. Investigar en educación y museos* (23-45). Universitat de València.
- Fontdevila, O. (2017). Cap a una política basada en les arts. Una proposta de canvi de paradigma. *Art Contemporani i acció local* (154-218). Diputació de Barcelona: Programa d'Arts Visuals.
- Friese, S. (2016). CAQDAS (Computer-Aided Qualitative Data Analysis Software) and Grounded Theory Analysis. *Working papers. Max Planck Institute for the Study of Religious and Ethnic Diversity*. Recuperat de [https://www.mmq.mpg.de/61773/WP\\_16-07\\_Friese-Theory-Analysis.pdf](https://www.mmq.mpg.de/61773/WP_16-07_Friese-Theory-Analysis.pdf)
- Garcés, M. (2017). *Humanitats en transició*. Barcelona: CCCB.
- García, E. (2018). Creació artística comunitària. A la recerca d'una tensió ajustada. *CoNCA Estat de la cultura i de les arts*, 6. *Dimensió social de la cultural*. 71-84.
- García Cano, M. (2018). Pràctiques artístiques i relacionals com a format per a la mediació en museus. Cap a la transformació del paradigma. *Actes de la XV Jornada de Pedagogia de l'Art i Museus: Art museus i revolució educativa. Cap a un canvi de model?* (64–77). Diputació de Tarragona: Museu d'Art Modern.
- García Jurado, R. R. (2020). Cartografía breve de pedagogías contemporáneas. Educación museal - mediación cultural. *ICOM CECA*, 29.51-65.
- Guattari, F. (1995). *Chaosmosis. An Ethico-Aesthetic Paradigm*. Indiana University Press.
- Hein, G. (2004). John Dewey and Museum Education. *Curator* 47 (4). 413-427.
- ICUB, IMPD (2016). *Exposicions accessibles. Criteris per eliminar les barreres de la comunicació i facilitar l'accés als continguts*. Institut de Cultura de Barcelona (ICUB) i Institut Municipal de Persones amb Discapacitat (IMPD). Recuperat de: [https://www.barcelona.cat/barcelonacultura/sites/default/files/museus\\_accessible\\_0.pdf](https://www.barcelona.cat/barcelonacultura/sites/default/files/museus_accessible_0.pdf)
- Jacob, M. J. (2018). *Dewey for Artists*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Kester, G., 2005. Conversation Pieces: The Role of Dialogue in Socially Engaged Art. Z. Kocur and S. Leung (eds.). *Theory in Contemporary Art Since 1985* (76-100). Oxford: Blackwell.
- Kester, G. (2006) Another Turn ('The Social Turn: Collaboration and its Discontents' by Claire Bishop). *Artforum International*, 44 (9). 22-22.
- Kocur, Z.; Leung, S. (2005). *Theory in Contemporary Art since 1985*. Oxford: Blackwell.
- Laaksonen, A. (2010). Making Culture Accessible. Acces, Participation and Cultural Provision in the Context of Cultural Rights in Europe. Barcelona: Interarts Agency.
- Lattore, A: (2003). Investigación-Acción: Conocer y cambiar la práctica educativa. Barcelona: Grao.
- Lavado, P. (2015). La museología social. En y con todos los sentidos. *Museos y accesibilidad. Heritage&Museography*, 16. 55-68.
- Lidón Heras, L. (2013). *La Convención sobre los Derechos de las Personas con Discapacidad ¿Por qué una toma de conciencia? Una propuesta para los medios de comunicación*. Madrid: Editorial Ramón Areces.
- López, E.; Alcaide, E. (2011). Una historia sobre los departamentos de educación y los educadores en los museos españoles: mirando atrás para poder seguir adelante. *Perspectivas. Situación actual de la educación en los museos de artes visuales*. Madrid: Fundación Telefónica.13-30.
- López Martínez, M. D. (2011). Arteterapia y Museos. Puntos de encuentro. *Arte y Políticas de Identidad. Arte y Educación. Pedagogías Críticas*, 4, 127–136.
- Lorente, J.P. (2003). *Museología Crítica y Arte Contemporáneo*. Universidad de Zaragoza.

- Marín Cepeda, S. (2014). *Educación patrimonial i diversidad: Evaluación de programas y definición de un modelo basado en los procesos de patrimonialización*. [Tesi doctoral]. Universidad de Valladolid.
- Marstine, J. (2017). *Critical Practice. Artists, Museum, Ethics*. London: Routledge.
- Matarasso, F. (1997). *Use or Ornament? The social impact of participation in the arts*. Comedia.
- McGhie, H. A. (2020). Museums and Human Rights. Human Rights as a Basis for Public Service. *Curating Tomorrow*, UK.
- Moreno, A. (2018). La mediació artística com a eina per a la transformació social. *CoNCA Estat de la cultura i de les arts*, 6. *Dimensió social de la cultural*.85-98
- Morón, M. (2019). La creación artística en la educación de las personas con diversidad funcional: Una investigación-acción. *Didacticae*, 2012, 75–87.
- Padró, C. (2003). La museología como forma de reflexionar sobre los museos como zonas de conflicto e intercambio. J. P. Lorente (ed.) . *Museología crítica y arte contemporáneo* (51-70). Prensa Universitaria de Zaragoza.
- Palacios, A. y Romanach, J.(2007). *El modelo de la diversidad. La bioética y los derechos humanos como herramientas para alcanzar la plena dignidad en la diversidad funcional*. Buenos Aires: AIES.
- Pedagogías invisibles (ed.) (2018). *Foto fija. Sobre la situación de la mediación cultural en el Estado español*. Fundación Daniel y Nina Carasso.
- Raunig, G.; Ray, G. (eds.) (2009). *Art and contemporary critical practice. Reinventing institutional critique*. London: MayFlyBooks.
- Rius Ulldemolins, J.; Illa, S.; Zamorano, M. (2018). *Governança cultural, identitat i territori. Polítiques culturals a Catalunya, 1980-2016*. Barcelona: Fundació Josep Irla.
- Robledo Sánchez-Guerrero, S. A. (2016). *Prácticas artísticas colaborativas en contextos de discapacidad: estrategias inclusivas para la toma de conciencia de personas con y sin discapacidad intelectual*. [tesi doctoral]. Universidad Complutense de Madrid.
- Rodrigo, J. (ed.) (2007). *Pràctiques dialògiques: interseccions de la pedagogia crítica i la museologia crítica*. Palma: Fundació Es Baluard Museu d'Art Modern i Contemporani.
- Rodríguez, S., Ferreira, M. (2010). Diversidad funcional: Sobre lo normal y lo patológico en torno a la condición social de la discapacidad. *Cuadernos De Relaciones Laborales*, 28(1), 151- 172.
- Rogoff, I. (2010). Turning. P. O'Neill, M. Wilson (eds.). *Curating and the educational turn* (32-46). London: Open Editions.
- Rolnik, S. (2006). ¿El arte cura? *Quaderns portàtils*. Barcelona: Macba. Recuperat de: <https://www.macba.cat/en/learn-explore/publications/arte-cura>
- Román, B. (2016). *Ética de los servicios sociales*. Barcelona: Herder.
- Rosenberg, F. et al. (2009). *Meet me at MoMA. Making Art Accessible for People with Dementia*. New York: MoMA.
- Sánchez Alcón (2010). “Del estigma de la subnormalidad al lenguaje de las capacidades. Una propuesta inclusiva basada en el pensamiento crítico. *Revista Libre Pensamiento*, 55-59.
- Sánchez de Serdio, A.; López, E. (2011a). Políticas educativas en los museos de arte españoles. Los departamentos de educación y acción cultural. *Desacuerdos. Sobre arte, políticas y esfera pública en el estado espanyol*, 6. 205-221.
- (2011b). La paradojas de la pedagogía crítica o la resistència de la realidad. *Perspectives*. 55-58.
  - (coord.) (2016). Art i educació: la necessitat d'una trobada incòmoda entre esferes que s'interroguen. *Artnodes*, 17.
- Sandell, R. (2003). Social inclusion, the museum and the dynamics of sectorial change. *Museum and society* 1 (1): 46-52. `
- (2011). On Ethics, Activism and Human Rights. *Routledge Companion to Museum Ethics. Redefining Ethics for the XXI century* (Ed. Janet Marstine). London: Routledge
- Schalock, R. L. (2009). La nueva definición de discapacidad intelectual, apoyos individuales y resultados personales. *Siglo Cero*, 40(1), núm. 229. 22-39.
- Sandoval, J. G. (2015). Museo, arte y salud – como punto de encuentro y cultura inclusiva. Relaciones, experiencias y buenas prácticas en museos españoles. *Museos y accesibilidad. Heritage&Museography*, 16. 33-46.
- Simó, S. et al. (2017). La cultura como instrumento de bienestar e inclusión social: evaluación del impacto del programa CCCB – Alzheimer. *Arte, Individuo y Sociedad*, 29 (núm. especial). 57-75.



- (2019). El arte y la cultura como poderosos instrumentos para el bienestar y la participación social. *Actes de la XXXII Jornada Xarxa Museus Locals: Museus, Salut i Benestar*. Diputació de Barcelona.

Smith, T., Enwezor, O.; Condee, N. (eds.) (2008). *Antinomies of Art and Culture: Modernity, Postmodernity, Contemporaneity*. Duke University Press.

Soria Ibarra, F. (2016). Tensiones, paradojas, debates terminológicos y algunas posibilidades transformadoras en el marco del giro educativo en los proyectos artísticos y el comisariado. *Artnodes*, 17. 24-33.

Sousa Santos, Bonaventura de (2004). *Reinventar la democracia*. Quito: AbyaYala.

Subirats, J; Fina, X. (coord.) (2008). *El retorn social de les polítiques culturals*. Generalitat de Catalunya: Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació.

Verdugo, M.A. et al. (2016). Moving us toward a theory of individual quality of life. *American Journal on Intellectual and Developmental Disabilities*, 121 (1). 1-12.

Wintzerith, S. (ed.) (2020). Educación museal - mediación cultural. *ICOM CECA*, 29.

## Webgrafia

Actas del II Congreso Internacional de Educación Patrimonial: Reflexionar desde las experiencias. Una visión complementaria entre España, Francia y Brasil (2014, 28-31 de octubre, Madrid). Observatorio de educación patrimonial en España: <http://www.oepe.es/>

Actas del II Congreso Internacional de Educación y Accesibilidad en Museos y Patrimonio: En y con todos los sentidos, hacia la integración social en igualdad (2014, 2-4 de mayo, Huesca). <https://www.mastermuseos.es/blog/publicaciones/actas-del-ii-congreso-internacional-de-educacion-y-accesibilidad/>

Actes del V Congrés Internacional Educació i Accessibilitat a Museus i Patrimoni: Planificació i gestió. Accés als continguts (2018, 17 de setembre, Barcelona). <http://congresoaccessibilidad.mmb.cat/>

Actes de la Jornada d'Accessibilitat i Comunicació (2016, 1 de desembre, Barcelona). Apropa Cultura. [https://issuu.com/apropacultura/docs/jornades\\_apropa\\_2016\\_versiissu\\_9676bb8dc040d0](https://issuu.com/apropacultura/docs/jornades_apropa_2016_versiissu_9676bb8dc040d0)

Actes de les Jornades d'Accessibilitat i Diversitat (2018, 20 de gener i 19 de febrer, Barcelona). Apropa Cultura. [https://issuu.com/apropacultura/docs/2018\\_jornades\\_daccessibilitat\\_i\\_div](https://issuu.com/apropacultura/docs/2018_jornades_daccessibilitat_i_div)

Actes de la Jornada d'Accessibilitat i Diversitat. Cultura i Salut Mental (2020, 23 de novembre, Barcelona). Apropa Cultura. <https://www.youtube.com/watch?v=KdcnnUmfOWc>

Actes de la Jornada Intervenció social des de les pràctiques artístiques. Cultura inclusiva (2016, 1 de març, València). Centre Cultural La Nau: [https://esdeveniments.uv.es/event\\_detail/3925/sections/3658/video.html](https://esdeveniments.uv.es/event_detail/3925/sections/3658/video.html)

Actes de la Jornada Mesurar la participació cultural? Com i per a què (2020, 17 de setembre, Barcelona). Observatori dades culturals de l'ICUB: <https://barcelonadadescultura.bcn.cat/mesurar-la-participacio-cultural-com-i-per-a-que/>

ARCHES: <https://www.arches-project.eu/es/>

Design for all: [www.designforall.org](http://www.designforall.org)

European Concept of Accessibility: <http://www.eca.lu/>

Foro de Vida Independiente: [http://forovidaindependiente.org/el\\_modelo\\_de\\_la\\_diversidad/](http://forovidaindependiente.org/el_modelo_de_la_diversidad/)

Interacció: <https://interaccio.diba.cat/blogs/centre-dinformacio-documentacio>

Museus i accessibilitat: <http://museusiaccessibilitat.blogspot.com/>

Museums for all: [www.museumforall.eu](http://www.museumforall.eu)

Proceedings from the 4th Annual ICOM-CECA Conference: Museum Education and Accessibility. Bridging the Gaps (2015, September 17-21, Washington D.C.). <https://icom.museum/es/ressource/museum-education-and-accessibility-bridging-the-gaps-proceedings/>

Valoració i Informe de la 1ª Jornada Professional de Mediació Cultural de Catalunya (2017, 27 de març, Lleida). <https://cultura.gencat.cat/ca/temes/museus/dimensio-social/museus-i-educacio/jornades-professionals-de-mediacio-cultural-de-catalunya-2017-2018/1a-jornada-mediacio-2017/>

## Annex: Normativa i mesures de govern consultades

Ajuntament de Barcelona (2016). *Impuls al projecte educatiu de la ciutat per fer de Barcelona una capital de la innovació pedagògica*. Comissió de Drets Socials, Cultura i Esports. Recuperat de: <https://bcnroc.ajuntament.barcelona.cat/jspui/handle/11703/88322>

Ajuntament de Barcelona (2017). *Mesura de Govern per l'elaboració del Pla d'Accessibilitat Universal de Barcelona 2018-2026*. Institut Municipal de Persones amb Discapacitat (IMPD). Recuperat de: [https://bcnroc.ajuntament.barcelona.cat/jspui/bitstream/11703/102743/1/MG\\_Pla\\_Accessibilitat\\_Universal.pdf.pdf](https://bcnroc.ajuntament.barcelona.cat/jspui/bitstream/11703/102743/1/MG_Pla_Accessibilitat_Universal.pdf.pdf)

Ajuntament de Barcelona (2019). *Cap a una política pública de cultura i educació*. Institut Municipal d'Educació de Barcelona, Institut de Cultura de Barcelona, Consorci d'Educació de Barcelona. Recuperat de: [https://www.barcelona.cat/barcelonacultura/sites/default/files/mg\\_culturaeducacio\\_plaaccio\\_af.pdf](https://www.barcelona.cat/barcelonacultura/sites/default/files/mg_culturaeducacio_plaaccio_af.pdf)

Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura (2017). *Pla Estratègic – Museus 2030*. Recuperat de: [https://cultura.gencat.cat/web/.content/sscc/pla-museus-2030/documents/PMC\\_web.pdf](https://cultura.gencat.cat/web/.content/sscc/pla-museus-2030/documents/PMC_web.pdf)

Generalitat de Catalunya. Acord Gov/121/2020, de 6 d'octubre, pel que s'aprova *Museus 2030. Pla de museus de Catalunya*. (DOC, núm. 8243, de 8 d'octubre de 2020).

Generalitat de Catalunya (2018). *Estat de la cultura i de les arts. Dimensió social de la cultura*. Barcelona: Consell Nacional de la Cultura i de les Arts (CoNCA). Recupreat de: [https://conca.gencat.cat/web/.content/arxius/publicacions/informe\\_anual\\_2018/INFORME\\_2018-CAT-web.pdf](https://conca.gencat.cat/web/.content/arxius/publicacions/informe_anual_2018/INFORME_2018-CAT-web.pdf)

Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura. (2020). *Pla d'accessibilitat de museus i centres i espais d'arts visuals de Catalunya 2020-2024*. Recuperat de: [https://cultura.gencat.cat/web/.content/dgpc/museus/08.recursos/publicacions/pla\\_accessibilitat/Pla\\_Accessibilitat\\_20200929.pdf](https://cultura.gencat.cat/web/.content/dgpc/museus/08.recursos/publicacions/pla_accessibilitat/Pla_Accessibilitat_20200929.pdf)

Ley 13/1982, de 7 de abril, de integración social de los minusválidos. (BOE, núm. 103 de 30 de abril de 1982). Jefatura del Estado. Recuperat de: <https://www.boe.es/eli/es/l/1982/04/07/13>

Ley 51/2003, de 2 de diciembre, de igualdad de oportunidades, no discriminación y accesibilidad universal de las personas con discapacidad. (BOE, núm. 289, de 3 de diciembre de 2003). Jefatura del Estado. Recuperat de: <https://www.boe.es/eli/es/l/2003/12/02/51/con>

Llei 13/2014, de 30 d'octubre, d'accessibilitat. (DOGC, núm. 6742, de 4 de novembre de 2014). Parlament de Catalunya. Departament de la Presidència. Recuperat de: <http://portaldogc.gencat.cat/utillsEADOP/PDF/6742/1379017.pdf>

ONU: Asamblea General. *Declaración Universal de Derechos Humanos*, 10 de diciembre 1948. Recuperat de: [https://www.ohchr.org/en/udhr/documents/udhr\\_translations/cln.pdf](https://www.ohchr.org/en/udhr/documents/udhr_translations/cln.pdf)

ONU: Asamblea General. *Pacto Internacional de Derechos Civiles y Políticos*, 16 de diciembre 1966. Recuperat de: [https://www.ohchr.org/Documents/ProfessionalInterest/ccpr\\_SP.pdf](https://www.ohchr.org/Documents/ProfessionalInterest/ccpr_SP.pdf)

ONU: Asamblea General. *Pacto Internacional de Derechos Económicos, Sociales y Culturales*, 16 de diciembre 1966. Recuperat de: [https://www.ohchr.org/Documents/ProfessionalInterest/cescr\\_SP.pdf](https://www.ohchr.org/Documents/ProfessionalInterest/cescr_SP.pdf)

ONU: Comité de Derechos Económicos, Sociales y Culturales (CESCR). *Observación General Nº 21 Derecho a toda persona a participar en la vida cultural* (artículo 15, párrafo 1a del Pacto Internacional de Derechos Económicos, Sociales y Culturales), 21 de diciembre 2009. Recuperat de: <https://www.refworld.org/es/docid/4ed35beb2.html>

ONU: Asamblea General. *Normas Uniformes sobre la igualdad de oportunidades para las personas con discapacidad*, (A/48/627). Recuperat de: <https://www.ohchr.org/SP/ProfessionalInterest/Pages/PersonsWithDisabilities.aspx>

ONU: Asamblea general. *Convención Internacional sobre los Derechos de las Personas con Discapacidad*, 13 de diciembre 2006. Recuperat de: <https://www.ohchr.org/SP/HRBodies/CRPD/Pages/disabilitiesconvention.aspx>

REAL DECRETO 1/2013, de 29 de noviembre, por el que se aprueba el Texto Refundido de la Ley General de derechos de las personas con discapacidad y de su inclusión social. (BOE, núm. 289, de 3 de diciembre de 2013). Ministerio de Sanidad, Servicios Sociales e Igualdad. Recuperat de: <https://www.boe.es/eli/es/rdlg/2013/11/29/1>

## Fons institucionals i documentals

Agenda 21 de la cultura: <http://www.agenda21culture.net/es>

Centre d'Informació i Documentació del Centre d'Estudis i Recursos Culturals de la Diputació de Barcelona  
<https://www.diba.cat/es/web/cerc/cidoc>

Comissió de cultura de CGLU (2019). *Anàlisi de les Polítiques Culturals a partir de Cultura 21: Accions. Sant Cugat del Vallés*.  
Diputació de Barcelona: Centre d'Estudis i Recursos Culturals.  
<https://www.diba.cat/documents/326398/231419184/An%C3%A0lisi+de+les+Pol%C3%ADtiques+Culturals+a+partir+de+Cultura+21/435bbc8d-71e2-47ce-8250-9e3ec935ad67>

Comissió de cultura de la FEAMP (2009). *Guía para la evaluación de las políticas culturales locales. Sistema de indicadores para la evaluación de las políticas culturales locales en el marco de la Agenda 21 de la cultura*.  
[http://femp.femp.es/files/566-61-archivo/Gu%C3%ADa\\_Evaluacion\\_FEMP\\_FINAL.pdf](http://femp.femp.es/files/566-61-archivo/Gu%C3%ADa_Evaluacion_FEMP_FINAL.pdf)

Comitè català de representants de persones amb discapacitat: <http://www.cocarmi.cat/>

Comitè d'Ètica dels Serveis Socials de Catalunya: [https://dixit.gencat.cat/ca/04recursos/09etica\\_aplicada\\_als\\_serveis\\_socials/](https://dixit.gencat.cat/ca/04recursos/09etica_aplicada_als_serveis_socials/)

Confederació Plena Inclusió: <https://www.plenainclusion.org/>

Consell Nacional de la Cultura i de les Arts (CoNCA): <https://conca.gencat.cat/ca/inici>

Institut Municipal de Persones amb Discapacitat Barcelona (IMPD):  
<https://ajuntament.barcelona.cat/accessible/ca/impd/institut-municipal-persones-amb-discapacitat>

Dades culturals del Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya: <https://dadesculturals.gencat.cat>

Direcció general del Patrimoni Cultural. Museus: <https://cultura.gencat.cat/ca/temes/museus/>

Observatori de dades culturals de l'Institut Cultural de Barcelona: <https://barcelonadadescultura.bcn.cat/>

Observatori dels Públics del Patrimoni Cultural de Catalunya: <http://observatoripublics.icrpc.cat>